

॥ श्रीः ॥

॥ गद्यत्रयम् ॥

भगवद्रामानुजमुनिभिः

अनुगृहीतम्

कवितार्किकसिद्धैः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकैः

अनुगृहीतेन

रहस्यरक्षान्तर्गतगद्याधिकारापरनाम्ना

भाष्येण समुल्लासितम्

परबन्धु-र, कृष्णमाचार्येण

प्राचीनबहुश्रीकोशपाठानुरोधेन परिष्कृत्य

धीरङ्गनगरस्थ

श्रीवाणीविलासमुद्रायन्तालये

मुद्राश्रितम् ।

१९१०

मूल्यम्]

[एका रुपिका.

॥ श्रीः ॥

॥ भूमिका ॥

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु मोक्ष एव प्रधानभूत इति, नि श्रेयसशब्दव्यपदेश्य इति च निखिलानामप्यास्तिकानामभिमतोऽयमश । नास्तिकेतरे अवैदिका अपि नन्वभ्युपगच्छन्त्येव— अस्ति किञ्चिदलौकिक श्रेय, यदेहपातादनन्तरमनुभवनीयमम्मानिरिति । तादृश च मोक्ष प्रति स्वरूपत उपायतश्च बहुधा विप्रतिपत्तिरस्ति विदुषामद्य यावत् वैदिकानामेव । दूरे तावदास्तामवैदिकानामाशयविमर्श । ये पुनर्वैदिकान्यौपनिषदान्यार्थाण्यन्यानि च सप्रतिपत्तानि वचनजातान्यभिमन्यन्ते प्रमाणानि, तेष्वेव किल कतिपये दुःखध्वसो मोक्ष इति, इतरे पुन सर्वाशासक्षये चेत क्षय एव स इति, अन्ये तावद्भूतात्मैक्यमेव इति, परे खलु परिपूर्णब्रह्मानुभव एवायमिति परस्पर विसवदन्त एव भूयसा दृढवन्ते । उपायनिरूपणावसरेऽपि केवलात्कर्मणो मुक्तिरिति केचित्, ज्ञानान्मुक्तिरित्येके, भक्तेरियमित्यपरे, कर्म ज्ञानसहकृताया भक्तेरमाविर्तीतरे, प्रपत्तेरवेति परे ॥

इत्थ मोक्षस्वरूप तदुपाय चाधिकृत्य परस्परेण विप्रतिपद्यमाना अप्येते, पारत्रिक किञ्चिदस्ति श्रेय इति, तदेवानश्वरमदुःखमिभ्रमाशासनीयमधिगन्तुमम्मानिरित्यत्र च विषये लेशतोऽपि न वैमत्यमावहन्ति, प्रयस्यन्ति च स्वस्वामिमता एवार्था श्रुत्या-

द्यनुगृहीता इति, स्थापयितुम् । यतश्चैते वेदप्रामाण्यादिवादिन
परमास्तिका, अतश्चैतेषा स्वम्वाभिमतैष्वर्थेषु श्रुत्याद्यानुकूल्यमव-
श्याभिदर्शनीयमासीत्सवृत्तामिति सर्वेऽप्येते श्रीमन्ति बादरायणसू-
त्राणि भगवतीं गीतामुपनिषदश्च स्वस्वानुकूलतया व्याख्यातुमुपच-
क्रमिरे । तथोपक्रान्ताश्चैते कचित्साक्षात् कचित्परम्परया एकत्र
निराबाधम् अपरत्र छेशसहमन्यान्यपि सप्रतिपन्नान्यैतिहासिकानि
पौराणिकानि च वचनजातानि स्वम्बप्रमाणतया व्याचक्षिरे । तथा
व्याचक्षाणैश्च तैर्न खलु बिना परमतोपमर्दमात्मनो मतं भविष्यति
प्रतिष्ठितमित्याशयानैस्तत्र तत्र परमतेषु श्रुत्यादिप्रमाणानां वैमुख्य-
प्रदर्शनम्, युक्तिविकलतानिरूपणम्, अनुभवविरुद्धत्वाप्रतिपादन
च नियतमकामैरप्याचरितव्यमासीत् ॥

आधुनिका पुनर्विमर्शका सर्वेषामप्यवैदिके तरेषामेषामेकमेव
मतमिति, तत्तत्कालानुरोधेन च तथा तथा निरूपितं तैरिति च
वदन्त साप्रतिकेष्वास्तिकेषु पारस्परिकं मतविरोधमुपशमयितुमु-
द्युज्यते । सत्यम्, वयमप्यभिनन्दाम एव समुत्साहमेतेषाम्, यतो
लोकस्य श्रेयोनिदानमैकमत्यमिति स्वयमप्यनुपश्याम । परं तु मोक्षं
प्रति स्वरूपेण उपायेन च विवादकोटिमातिष्ठमानानामन्यमतमति-
सरम्भेण युक्तिप्रमाणप्रदर्शनपुर सरमुपमृद्धता तेषामाशयस्य काला-
नुरोधित्वकल्पनापूर्वकमात्मानुमानेन आधुनिकानां तदैकमत्यस्था-
पनव्यसनिता सुनिपुणं विमृशता नास्माकमन्तरात्मा प्रसीदति
सत्यपि मतविषयेऽभिप्रायभेदे न पुनरितरेतर विद्वेषो विभावनीय
इति तु सर्वात्मना सादरमङ्गीकुर्म । सर्वोऽपि तत्तन्मताभिमानो
स्वकीय मतमेव सर्वतः सारमभिमन्यताम् । तत्तत्पूर्वपुरुषैरभिद-

त शितामेवायमप्यनुष्ठानपदवीमाश्रयतु । किमेतावता परस्य किञ्चित्नाम
 हीयते, येनास्य शिरःशूलमभिरुमाविर्भविष्यति । सकलोऽपि स्वस्वा-
 नुसृतमतप्रवर्तकं महापुरुषं भगवदवतारमसशयमाचष्टे, काममाच-
 ष्टाम्, का न क्षतिः । 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
 तत्तदेवावगच्छस्व मम तेजोऽशंसमवम्' इति हि भगवानेव स्वयं
 गायति । आवश्यकश्चायं विश्वासः, यतस्तदानीमेव तत्तन्मताभिमा-
 निना जनानां भविष्यति तत्र तत्र सूयान्समादरः ॥

एषमितरेतरं विसत्त्वादेन विभिद्यमानेष्वपि मतेषु वैदिकानीति,
 श्रुत्यनुगृहीतानीति, वेदान्तिमतव्यपदेश्यानीति च सकलैरप्याम्तिकै-
 रभ्युपेतानि अद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैतमतान्येव सप्रति सर्वत्र समुपल-
 भ्यन्ते । मतानि चैतानि चिरादेव रूढमूलानि । अथाप्येतन्मतानु-
 सारेण ब्रह्मसूत्रगीतादिकं व्याचक्षाणा अत एव भाष्यकारप्रसिद्धि-
 सुपगतास्त्रय एव पुण्यपुरुषाः । यथा — अद्वैतभाष्यकृत श्रीशक-
 राचार्या, विशिष्टाद्वैतभाष्यकारा श्रीरामानुजाचार्या, द्वैतभाष्य-
 कर्तार श्रीमदानन्दतीर्थाचार्या । यथा अद्वैतिन श्रीशकराचार्यान्
 शिवस्य, यथा च द्वैतिन श्रीमदानन्दतीर्थाचार्यान् वायो, तथा
 विशिष्टाद्वैतिनोऽपि श्रीरामानुजाचार्यान् 'शेषस्यावतार इति प्रमा-
 णैरुपपत्तिभिश्च सर्वथा प्रतिषद्यन्ते ॥

अद्वैतभाष्यकागे हि अभेदश्रुतीर्निर्गुणश्रुतीश्च मुख्या परि-
 गृह्यान्, भेदश्रुतीनां सगुणश्रुतीनां च व्यावहारिकदशादिकल्पनया
 स्वयमेकां गतिमभिप्रदर्शयामास । भेदश्रुतिमवलम्ब्यमानस्य द्वैतभाष्य

1 विष्वक्मेनावतारः, पद्मायुधावतार इति केचित् । लक्ष्मीपतेरवतार इति तु परे ।

कारम्यापि अभेदश्रुतयो न स्वरसवाहिन्यः सपद्यन्ते । घटकश्रुतिव-
लेन सर्वं समर्थयतो विशिष्टाद्वैतभाष्यकारस्य तु समस्तकल्याण
गुणबोधनेन सगुणश्रुतयः, तथा हेयगुणराहित्यप्रतिपादनेन निर्गुण-
श्रुतयः, विशिष्टैक्यविनिवेदनेन अभेदश्रुतयः, स्वरूपतन्त्रत्वेपु
भेदवादेन भेदश्रुतयश्च स्वरसतः समुपपद्यन्त इति सर्वश्रुतिसामरम्य-
मम्मन्मत एवेति विशिष्टाद्वैतिन^१ ॥

ऐक्यानुसंधानं भक्तेर्न पोषकं भवति । तरतमभावावगमे हि
उत्कृष्टे भविष्यत्यवरस्य महीयसी प्रीतिः । न च विना भगवति
भक्तिं मोक्षो नाम केनचिदुपलभ्येत पुरुषार्थः । सगुणोपामनायास्तत्र
प्रयोजकत्वकल्पनातो वरः तस्यास्तत्र हेतुभावः श्रुत्यादिसिद्धः सर्व-
थाभ्युपगन्तुम् । तथा च केनचिदप्यंशेन अभेदबुद्धिः दूरीकुर्वता
पारमार्थिकं द्वैतमवगच्छतैव ननु शक्यते भक्तिमता सुकृतिना पुरु-
षेण परमं पुरुषार्थोऽयमधिगन्तुमिति द्वैतमिदं ज्याय इति द्वैतिनः ॥

अद्वैतभाष्यकारस्यापि पारमार्थिके द्वैत एव तात्पर्यम् ।
परं तु 'सर्वं क्षणिकम् । शून्यं तत्त्वम्' इत्येव सर्वतः
समुज्जृम्भमाणे वेदविरुद्धे बौद्धसिद्धान्ते तदनुसारेण चिराज्जातस-
स्कारायां लोकस्य मनः प्रवृत्ता जगत्कारणस्य एकस्य वापि वस्तुनः
सत्यत्वं नित्यत्वं चावश्यसाधनीयमापतितमिति तात्कालिकजनवासना-
नुसारेण सर्वमिथ्यात्वम्, जगत्कारणभूतत्वेन एकस्य वस्तुनः पर-
ब्रह्मणः सत्यत्वं च स्थापितमद्वैतभाष्यकारेण । न ह्येतावता श्रीशकरा-

१ 'मिथो भेदः तत्त्वेष्वभिलपति भेदश्रुतिरतो विशिष्टैक्यादेक्यश्रुतिरपि
च सार्था भगवती । इमावर्धौ गोप्तुं निखिलजगदन्तर्यमयिता निरीशो लक्ष्मीश
श्रुतिभिरपराभिः प्रणिदधे ॥ इति सक्लपसुर्योदय कवितार्किकसिंहः ।

चार्याणामत्रैव नैर्भर्यमित्यङ्गीकरणीयम् । कालेन च जगत्कारणस्य एकस्य वस्तुनः सत्यत्वप्रतिपत्तौ जगति रूढमूलायाम्, भगवति भक्तिमुद्रेचयितुं भेदं पारमार्थिकमभेदं च विशिष्टवेपेण विशिष्टाद्वैत-भाष्यकार उपपादयामास । ततश्च ततोऽपि भक्तिविशेषं परिपोषयितुमशतोऽप्यभेदमसहमानो द्वैतभाष्यकार सर्वात्मना भेदं परमुररीचके । इत्थं च विमृश्यमाने वस्तुतत्त्वे त्रयाणामपि भाष्यकाराणां न खल्वैकमस्य युज्यते निराकर्तुम् । दशा हि नाम व्यावहारिकी वा भवतु पारमार्थिकी वा । सगुणोपासना भगवति भक्तिश्च त्रयाणामपि भाष्यकृता संमतैव पुमर्थसमर्थकतया । एव च त्रयाणामपि भाष्यकाराणां सति संभवति तात्पर्यैक्ये, नेषां परस्परपराङ्मुखीभावकल्पनापूर्वकमाधुनिकानामस्माकं मतप्रद्वेषदूषणादिकं सर्वथा बालिशकृत्यमेवेति नव्या विमर्शकाः ॥

वस्तुतो वस्तुतत्त्वं यद्वा तद्वा भवतु नाम । न वयमचर्मचक्षुषः । ते ते यावद्बुद्धिबलं कयापि गमनिकया स्वैर किमप्युत्प्रेक्षन्ताम् । नास्माकं किमपि वक्तव्यमत्र लक्ष्यते । इदं पुनर्न वयमनभिधातुं पारयामः— यदुत विशिष्टाद्वैतभाष्ये अधीयमाने तत्र तत्र भाष्यकृता योजितैर्भगवतो विशेषणैरनुसंधीयमानैर्यावती भगवति भक्तिस्फूर्तिरनर्गलमस्माकमाविर्भवति, तावती सा न किलोदेत्यपरयोर्भाष्ययोरधीयमानयोरिति तदस्थदृष्टावास्थितायामकामैरप्यपरैरवश्यमिदमभ्युपेयं भवतीति । यथा च श्रीशंकरभाष्ये अधीयमाने शब्दा पुरस्तादथ परस्तादर्थ्या प्रादुर्भवन्ति पुरतोऽस्माकम्, तथा श्रीरामानुजभाष्ये अर्था प्रथमतः पश्चाच्च शब्दा आत्मानमभिदर्शयन्ति । यथा वा प्रचलद्युक्तिप्रमाणनिरूपणेन अद्वैतभाष्यान्, तथा भक्तिमु-

धारसनिप्यन्देन द्वैतभाष्यादपि विशिष्यते विशिष्टाद्वैतभाष्यमिति सकृदवलोकनेनैव, दृढ विश्वासिम् , सहृदय स्वयमेव नूनमवगमिप्यति ॥

एवमखिलैरप्यभिवन्दनीयमहिमसु त्रिषु भाष्यकारेषु विशिष्टाद्वैतभाष्यकृतो भगवद्रामानुजाचार्या एव प्रकृतस्य मद्यत्रयाख्यस्य प्रबन्धरत्नस्य प्रणेता ॥

एते किल इतश्च प्राक् प्रायो 'नवम्या शताब्द्या भगवतो यामुनाचार्यस्य पौत्र्या कान्तिमत्यपराभिधानाया भूदेव्या हारीतकुल तिलकान्महात्मन केशवसोमयाजिन श्रीभूतपुर्या लब्धजन्मान , बाल्य एव सर्वाण्यपि शास्त्राणि विशिष्य श्रीयादवप्रकाशयतिवर्या-द्वैतग्रन्थाश्च समग्रमधीत्य भगवदनुग्रहेण तदा तदा स्वयमपसृत महापद प्रकटीकृतपरिशुद्धनिजप्रभावा , अनेकेभ्य आचार्येभ्यो यथासप्रदाय तान्तानर्थविशेषानात्मना समधिगत्य सर्वदा भगवत्कै-कर्यैकप्रवणमनसो भगवद्गुणानुभवसमधिगतपरमानन्दनिर्भरा , काले-न च प्रव्रज्या परिगृह्य श्रीरङ्गादिषु दिव्यदेशेषु भगवत्सैवैकपराय-णा परवादिविधूननचणवचोगुणा , सुचिरमध्यात्मविद्या यथासप्रदा-य बहुभ्य शिष्येभ्य उपदिश्य 'स्वाश्रिताननेकानुज्जीवयन्त , सर्वा-त्मना विशिष्टाद्वैतसिद्धान्त सर्वतोमुखमकुतोभय च विधाय वेदार्थ-

1 एकानविशत्युत्तरशताधिकवतु सहस्रतम पिङ्गलनाम्नि कलेर्वत्सर चैत्रमासि शुक्लद्वादश्या मृगुवासरे आर्द्रनिक्षते कृतावतारा । क्रिस्तीयमवत्सर = 1019

2 'रामानुज सप्तशतैर्यतीना पीठैश्चतु सप्ततिभि समेत ।

एकान्तिगमद्वैदशभि सहस्रै श्रीरङ्ग आस्ते यतिसार्वभौम ॥

संग्रहादीनि प्रबन्धरत्नान्यनुगृह्णन्त , शिष्यपरम्परया तेषामिव स्वसि-
द्धान्तस्य च सर्वतोऽपि प्रचार समुत्कर्ष च भगवन्तं प्रार्थयमाना ;
सर्वथा परहितैकप्रवणा परार्थैकजीविता परमपुरुषैकदैवता परक-
लितप्रशसानिन्दादिपराव्युक्ता पर धाम प्रपदिरे ॥

एतैश्च कृतेषु प्रबन्धरत्नेषु श्रीभाष्यव्यपदेशविख्यात श्रीब्रह्म-
सूत्रभाष्य विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तानुसारेण तत्तदर्थप्रतिपादक प्रबलाभिर्यु-
क्तिभिरप्रतिहृतैश्च प्रमाणै परमतनिराकरणचणगुणगणमखिलसूत्राक्ष-
रात्यन्तानुगुणमपरैरप्यभिनन्दनीयसुमधुरवचोगुम्भ विलसति विश्वतो
ऽप्युदञ्चितभगवद्गुणानुसधानसरसरमणीयम् ॥

श्रीगीताभाष्यमध्येतैरनुगृहीतमभिरूप्यैव सुस्वावसेयविषय-
जातम् ॥

वेदान्तसार इति, वेदान्तदीप इति च द्वावेतेषामेवापरौ ग्र-
न्थौ, अतीव सग्रहेण किञ्चिदिव विस्तरेण च श्रीबादरायणसूत्राणि
श्रीभाष्याकलितफक्किया अक्षरतोऽपि व्याचक्षाणौ, ब्रह्मसूत्रवृत्ती
भवत ॥

वेदार्थसंग्रहनामभ्येतद्विरचित प्रबन्धरत्न तु विशिष्टाद्वैतम
तानुरोधेन व्याख्येयानामुपनिषदा व्याक्रियाप्रक्रियादिशाप्रदर्शनपरम् ।
अत एव श्रीभाष्यादिभिरपि गतार्थतामालोच्य श्रीभाष्यकारैरुप-
निषदा न व्यरचि भाष्य पार्थक्येन ॥

नित्यग्रन्याभिधानोऽप्येक प्रबन्ध श्रीभाष्यकारैरारचित ।
तत्र च श्रीर्विष्णवसमयिनामहरहरनुष्ठेया धर्मा कर्मस्वरूपाणि च स-
न्ति साधु प्रतिपादितानि ॥

प्रकृत च गद्यत्रयाख्यमत्युत्तम प्रबन्धरत्न श्रीभाष्यकारै स-

दाचार्यसंप्रदायागतद्वयवचनपूर्वकमात्मकृतस्य भगवन्त्यासस्य, स्वकृत-
प्रपत्तिप्रसन्नदिव्यदंपतिप्रकाशितस्य अभयप्रदानस्य च स्वरूपमन्या-
नप्यवगमयितुमुपनिबद्धमिति संप्रदायविद् । एकैकस्यापि गद्यस्य
पार्थक्येन विषयप्रयोजनादिकं तु तत्तद्भाष्यारम्भ एव स्फुटं प्रकटी-
कृतमिति नेह तत्र विस्तरः स्वीक्रियते ॥

वस्तुतः सर्वदापि भगवन्महिमानुसधानैकरसिकानां श्रीभाष्य-
काराणां श्रीभाष्यगीताभाष्यादिष्वगत्यापतितेन परमतदूषणकोलाहलेन
क्रियतश्चन क्षणान् भगवद्गुणानुभवपरमानन्दपराद्मुखीभावक्रियमा-
नमानसानामखण्डधारासारनयेन अविच्छेदभगवद्गुणानुभवप्रकारमुच्चै-
रुच्चार्य भगवत्प्रसादप्राप्तिमुपवर्ण्य कृतार्थभावमात्मनः कलयितुकामानां
हृदयपथ-पयोधेरनर्गलमभितः प्रसरन्ती सुधालहरिपरंपरा किल श्रीम-
दिदं गद्यत्रयमित्यपि वयमुत्पश्याम ॥

एतद्गद्यत्रयभाष्यकर्तारश्च श्रीमन्निरुपमान्तमहादेशिका. कले-
रेकसप्तत्यधिकशतत्रयोत्तरचतु सप्तसप्तमे शुक्रनाम्नि संवत्सरे नभस्य-
मासि श्रवणनक्षत्रे श्रीकाशीनगरपरिसरे हिमोपवनाभिधाने देशे कृता
वताराः । एतेषां च मानरविनरौ श्रीमती तोतारम्बा, श्रीमाननन्त-
सूरिश्च । 'अयं कुक्षौ ममुत्पन्न शक्तेर्गर्भे सुतम्य ते । ममा
द्वादश तम्यहं वेदानभ्यस्ततो गता.' इत्युक्तप्रकारेण लोकविलक्षण-
ताप्रकाशनाय एतैरपि द्वादश परिवर्त्मरान् गर्भे स्मितं मातुः ॥

एते च तन्मातापिनृम्वप्रवृत्तान्तानुरोधेन^१ श्रीमद्वेङ्कटाद्रिना-

१ कुम्भकचर्यमनुदिनमनुष्ठानं धामदन्तमगुरुदेहे. श्रीमत्परमेश्वर-
कीदा यष्टा अष्टाशीति, तेन च दशौ तौ तोतारम्बा स्वयमगिादिति च
ताम्बा २७ म्बः ।

धन्य श्रिय पतेर्षण्टाया अवतार इत्यखिलानामप्यास्तिकानामभि-
प्राय । अमु च विषय स्वयमेव श्रीमदाचार्या सकल्पसूर्योदये सक-
लयामासु ^१ ॥

वाल्यादारभ्यैव सर्वत्र बुद्धिवैभव प्रथम भगवति भागवतेषु
च भक्तिं शान्तिं दान्ति च विभ्राणैरेतैर्विश्रुतिवयस्कैरेव सन्निर्विश्वा
अपि विद्या वादिहसाम्बुवाहादात्रेयश्रीरामानुजाचार्यवर्यास्त्वमातुलाद
धिगता ^२ ॥

अनन्तर च यथासम्प्रदायमधिगतविशिष्टाद्वैतमतसारसर्वस्वै
श्रीमदाचार्यै श्रीकाञ्चीश्रीरङ्गादिषु दिव्यदेशेषु भगवत्सेवापरायणै-
र्भागवतप्रावण्यपरिपूर्णै ^३ सुचिरमवस्थाय श्रीभाष्यादिप्रवचनमाचर-
द्भिरेके कृतमतय सिष्याम्तस्त्वहितपुरुषार्थोपदेशेन धन्यजन्मता
मवापिता । पराजिताश्च बहव परवादिनस्तदा तदा प्रमाणप्रबलवा
चोयुक्तिनिकरेण सर्वत सारेण ॥

एतैश्च न केवल सङ्कृतभाषायाम्, पर द्रामिडभाषायामपि
मणिप्रबालरीत्या शुद्धगाथारूपेण च बहवो ग्रन्थाः ^४ व्यरच्यन्त ।

१ विभ्राणिनी विबुधवैरिवरुधिनीना पद्मासनन परिवारविर्घा प्रयुक्ता ।
उपप्रेक्ष्यत युधजनैरुपपातमूत्रा घण्टा हरे समजनिष्ट यदात्मनति ॥

२ रामानुजाचार्योदात्रेया मातुलात्सकला कला । भवत्प विशालन्दे य
इति श्रीकुमारवरदगुरुव । आचार्यैरपि सकल्पसूर्योदये विशालन्दे विश्रुतनाना-
विधविद्यविशद्वार श्रावितशरीरकसाध्य इति स्वयमुक्तम् ॥

३ कदाचिदपचिकीर्षया कैश्चन कुदृष्टिमिद्वार लम्बितायामुपानहि स्वाशि
रसि समायाम् वर्मावलम्बिन कञ्चित्कचित् ज्ञानावलम्बिन । वयं तु हरि
दासाना पदरक्षावलम्बिन इति श्रीमदाचार्यैरभिहितम् ॥

४ सङ्कृतभाषायाम्— साहित्य चतुर्विंशतिसङ्गमक यादवाभ्युदय

काव्ये वा नाटके वा स्तोत्रजाते वा यत् कुत्र वा एतेषा पदविन्यास
सर्वात्मना भगवति भक्तिं स्वसिद्धान्तसारं च क्रीडीकुर्वन्नेव भवतीति
नन्वानुभाविकमिदमवलोकयितृणाम् ॥

एतेषा वैदुष्य परवादिनिरसनवैभव चावलोक्य तदानीं तना-
पण्डिता एव 'कवितार्किकसिंह' इति विरुदेन श्रीमदाचार्यान् सम-
भावयन् ॥

एकदा च श्रीकृष्णमिश्रवादसमयप्रकटितपराक्रमपरितुष्टेन
श्रीरङ्गनाथेन श्रीमदाचार्येभ्य 'वेदान्ताचार्य' इति, श्रीरङ्गनाथिकया
'सर्वतन्त्रम्बतन्त्र' इति च विरुद्ध प्रसादितमर्चकमुखेन ॥

सर्वदा सदाचारानुष्ठानैक्यद्वन्द्वानां च श्रीमदाचार्याणामु-
च्छृष्ट्या देहयात्रा निर्वर्तितवतामनितरसाधारण नै स्पृष्टं ननु व्यक्त-

नाम महाकाव्यम्, श्रीरङ्गन पपादुकामहिमवर्णेनपर सहस्रपञ्चात्मक पादुकासह-
स्रम्, सुभाषिणीवी, हृमपदेशकाव्यम्, सकल्पसूत्रोदय नाम महानाटकम्,
हृयप्रीवस्तोत्रादीनि सहस्राधिकश्लोकसकलितानि बहूनि स्तोत्राणि, श्रमिद्धोपनि-
षत्तात्पर्यरत्नावलीप्रवृत्तौन्मन्त्रानि च कतिचन । वेदान्ते, न्यायमिद्वाजनम्,
न्यायपरिशुद्धि, आधकरणसारावली, तत्त्वमुक्ताकलाप, सर्वार्थसिद्धि, शतदू-
षणी, चकारसमर्थनम् । वेदान्ते व्याख्यानरूपाणि, गीताभाष्यव्याख्या तात्पर्य
चन्द्रिका, श्रीभाष्यव्याख्या तत्त्वटीका, गीतार्थसंग्रहप्रकाश, स्तोत्रभाष्यम्, गद्य
त्रयभाष्यम्, ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् । मीमांसायाम्, शेष्वरमीमांसा, मीमां-
सापादुका । अन्धे च धार्मिणवसमयाचारादिप्रतिपादका सचरित्ररत्नानिर्लेपरक्षा-
पायराप्ररक्षाप्रवृत्तय । द्वाविडभाषाया च—श्रीमद्ब्रह्मसूत्रव्याख्यानप्रवृत्तय द्वात्रिंश-
द्ब्रह्मसूत्रान्या, 'देशिकप्रबन्ध' इति प्रसिद्धिमुपगतो गायान्मन्त्रो द्वाविडप्रबन्ध ।
इत्थं च सकल्प्य तैर्विरचिता प्रबन्धा एकविंशत्युत्तरशतम् । श्रायेण सर्वेऽपि
ग्रन्था मुद्रापिता ।

1. 'श्रीवेङ्कटनाथार्य' इति सांस्कारिक नाम ।

मेव वैराग्यपञ्चकावलोकनेन^१ ॥

किं बहुना— नास्ति कश्चिदेतावति जगति समुत्पन्न , य
स्वस्त्रिमानाचार्यान् पाण्डित्यप्रकर्षेण मेघाविलसितेन ग्रन्थरुणकौश-
लेन प्रमाणप्रदर्शनसामर्थ्येन वैराग्यसारेण भगवद्भक्तिभारेण चातिशयि-
तु प्रभवति । अत एव किलैते श्रीमदाचार्या , कविभि कवय इति,
दार्शनिकैर्दार्शनिका इति, वेदान्तिभिर्वेदान्तिन इति, निबन्धमिर्निब-
न्द्वार इति, कर्मठै कर्मठा इति, ज्ञानिभिर्ज्ञानिन इति, भक्तेर्भक्ता
इति, प्रपन्नै प्रपन्ना इति, वादिभिर्वादिन इति, शान्तै शान्ता
इति च बहुधा सभाष्यन्ते ॥

एतैश्च श्रीमदाचार्यवर्धेरम्य गद्यत्रयस्य सत्यपि प्राचीने व्याख्यानं
क्वचित्क्वचित्त्राख्यरसमालोचयद्विरेव नव्यमिदं भाष्यमवतारितमा-
त्मनेति एतद्भाष्यस्थकतिपयप्रघट्टकपर्यालोचनायामवगम्यते । अथ
च भाष्यस्य गुणनिरूपणम् ‘नन्विदं श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकैरनुगृ-
हीतम्’ इत्येतावद्विलेखनमात्रेणैव, मन्यामहे, सपूर्णमाचरितमस्मा-
भिरिति ॥

एतादृशस्य च सभाष्यस्यास्य गद्यत्रयस्य नासीदेतावता
शुद्ध च समीचीन च किमपि मुद्रणमिति सर्वथा विषादस्थानमेत-

१ उच्छृङ्खलमातृप्रमाना आचार्या कदाचिन् राजकुललब्धप्रातर्ग्री
श्रीविद्यारण्यस्वामिभिस्तत्रायमन प्रार्थिता यच्च यद्यानि उत्तरतया प्राहिष्वन् ।
तत्पथसमुदायस्य वैराग्यपञ्चरूपमिति व्यपदेश । तत्रायमादम आक — भिल
किमनल भवदनलमौदर बाधितु पय प्रसृतिपूर्वकं किमु न धारक धारयम् ।
अयलमलमल्लक पथ पटथर कथर भजान्त विबुधा मुधा हृद्द कृषित
कुषित ॥

दम्माकम् । पूर्वं द्विरा-भ्रलिपिभिर्मुद्रितमर्षद सम्यक् शोधितमिति वक्तु न पार्यते । ऋञ्च्या च क्रियतश्चन कालात्माक् कैश्चन बहुविद्धि सशोध्य सम्यगा-भ्रलिपिमिरारुधमुद्रणमप्यर्धावसितमस-मग्रसमाप्तमवतिष्ठत इत्यतितरामिद शोकास्पदमतद्ग-थनाङ्गिणा विदुषाम् ॥

तदिद सर्वमालोच्य, अनेकान् श्रीकोशानालोक्य, निधाय समीचीन पाठम्, यावच्छक्ति प्रमादरहित मुद्रापयित्वा, प्रबन्धरत्न मिद विदुषा प्रीत्यै आत्मन कृतार्थभावाय च बहिरवतारयाम् ॥

यावच्छक्ति परिशोषितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे अस्मदीयबुद्धिप्रभो षादिना यदि स्युरशुद्धय , प्रार्थयामहे, तर्हि ता स्वय परिनिर्मृज्य कृ पयास्मान् बोधय-तु, येन द्वितीयस्या मुद्रणाया वयमतीव जागरि प्याम ॥

रायपेहै. चक्रवर्ति. कुण्णमाचार्यः ।

कपर्दिमतकर्दम कपिलकल्पनाश्रुग
 दुरत्ययमतीत्य तद्रुहितन्वयन्वोदरम् ।
 कुरष्टिक्वहनामुखे निपतत परमज्ञान
 करग्रहविचक्षणो जयति लक्ष्मणोऽयं मुनिः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ गद्यत्रयम् ॥

प्रणाम लक्ष्मणमुनि प्रतिगृह्णातु मामकम् ।
प्रसाधयति यत्सूक्तिं स्वाधीनपतिकां श्रुतिम् ॥

भगवन्मारायणाभिमतानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्य-

॥ श्री ॥

॥ श्रीमते निषमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यं कवितार्किककेसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्यो मे सनिधत्ता सदा हृदि ॥

प्रख्यातश्रुतविभवान्गुरूनशेषा-
न्प्रश्रित्य प्रणयति वेङ्कटेशसूरि ।
लक्ष्मीशप्रपदनवैभवप्रतिष्ठा
रामान्ध्रप्रशमकरीं रहस्वरक्षाम् ॥ १ ॥

लक्ष्मीपतेर्यतिपतेश्च दयैकधाभ्रो-

र्योऽसौ पुरा समजनिष्ट जगद्धितार्थम् ।

प्राप्यं प्रकाशयतु व. परमं रहस्यं

सवाद एष शरणागतिमन्त्रसार ॥ २ ॥

अत्र भगवान्भाष्यकार सदाचार्यसंप्रदायागतद्वयवचनेन स्वयमनु-
ष्ठितन्यासाख्यविद्याविशेषं स्वानुबन्धिसज्जिजीवयिषया यथावत्प्रकाशयन्,
'सीतामुवाचातिशया राघव च महाव्रतम्' 'सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं
वचनमब्रवीत्' इत्यादिप्रकारेण श्रीप्रपत्तितदनुग्रहपूर्वकं स्वस्य भगवता
सजात स्वयंप्रयोजनसवादविशेषं निबध्नाति । प्रतिवचनाशस्तु शरणागति-
प्रीकृतशरण्याभिप्रायविशेषोन्नयनेन निबध्यत इत्येके । इह 'मपत्स्यते
इत्यन्तं श्रीमच्छब्दाभिप्रेतप्रदर्शनम् । 'अखिल—' इत्यादिकम् 'अशरण्यश-
रण्य' इत्यन्तं नारायणशब्दार्थविवरणम् । तन्मध्ये 'श्रीमन्नारायण इति
दि पठनमुपायोपेयवाक्ययोः सिद्धरूपप्रधानाशब्दोन्नयनम् । 'अनन्यशरणोऽ-
हम्' इत्युत्तमपुरुषाभिप्रेताधिकारिविशेषोक्तिः । 'उत्पादारनिन्दयुगलम्
इत्यादिकमप्यर्थतः स्वरूपतश्च मानववर्णिकपदत्रयज्ञापकम् । एव प्रधानत-
मेन सिद्धोपायेन सिद्धप्राप्येन च सह महावाक्यार्थपर्यवसानभूमितया शब्द-
प्राधान्यवान्साध्योपायाश्च दर्शितः । माध्यम्याद्यमपि 'पारमार्थिक—
इत्यादिना सक्षिप्तमिति शपयितु मध्ये 'द्वयम्' इति व्याख्येयसमाख्यानि-
र्देशः । 'पितरम्—' इत्यादिभिर्जितस्ताविशेषभगवद्प्रीतादिपठितैरुक्तम-
वादकैरुपबृंहणमप्येव, प्रस्तुतोपायविशेषपरिग्रहः शरण्यस्य भागानुसंधानपू-
र्वकं प्राप्यविरोधिनिवृत्तिप्रार्थनाश्च प्रपञ्चयिष्यमाणद्वयार्थतया समग्रेण
सकलव्याहः । 'मनोवाक्यायै—' इत्यादिभिरर्थक्रमेण नमः शब्दार्थविवरणपूर्वकं
चतुर्थ्यभिप्रेतपरमपुरुषार्थप्रार्थना प्रकाश्यते । प्रतिवचनवाक्यैस्तु, प्रकृताधि-
कारिनिर्भरत्वाय स्वीकृतभरस्य शरण्यस्य स्वाभाविकदयार्द्रमुत्तरस्वण्टो-
त्तपरमपलाङ्कुरकल्पमभिप्रायं व्यञ्जयत । अतः कृत्स्नमिदं गद्यद्वयविवर-
णमिति साधीयान्तप्रदाय । इह च भगवत्प्रपदने समुत्पत्तस्य सम्यक्ज्ञानं

मपादनपुरुषकारपुरस्कारादिकं पूर्वकृत्यम् । साङ्गस्वरक्षाभरसमर्पणं तत्कालकृत्यम् । स्वनिष्ठानुसंधानपूर्वकं स्वाधिकारोचितकैक्यादिकमुत्तरकृत्यम् । शरण्यस्य तु पूर्वकृत्यं पुरुषकारप्ररोचनादिकम् । तत्कालकृत्यं समर्पितसर्व-भरस्वीकरणम् । उत्तरकृत्यं तु स्वयंप्रयोजनभक्त्यादिप्रदानान्तिमदशाप्रवो-धनप्रभृति परिपूर्वकैकर्यरूपमुक्तिप्रदानपर्यन्तम् । एतदग्निलमिह शब्दतोऽर्थतश्च यथास्थानमनुसंधेयम् । किञ्च — सधोधनं परं तत्त्वं न्यासोक्त्या परमं हितम् । प्रार्थनाभिश्च परमं पुमर्थं इह दर्शितं ॥

नन्वयः सकलफलप्रदो भगवानयः तत्प्रपत्तिमिदं यथामयाभ्रं यताम् । किमहं लक्ष्मीप्रपदनेन? मैवम्, यदि भगवत्प्रपदनमिदानीं शक्यमिति निश्चिनुयात् तदा मोक्षार्थमेव तदुपाददीत, न पुनस्तदर्थं तत्प्रयुज्जीत, अनिश्चिने तु शक्यत्वं नतराम् । ननु विदितश्चेत्प्रपत्तिशास्त्रार्थः, स च सुरुचः, तदा स्वयमेव मोक्षार्थमनुशीयताम्? मैवम्, दुष्करकर्माङ्कुरि-हात् सौकर्येऽपि महाविश्रामाद्यङ्कुरप्रपत्तिस्वरूपं 'भूयते किल गोविन्दे' 'सत्यं शतन विमानाम्' इति न्यायेन सम्भवत्प्रति-ये मात्रया दौर्ध्यात् । उक्तं च— 'उपायः सुरुचः सोऽयं दुष्करश्च मता मम इति । अतः 'स्थितं मनसि' इत्यादिप्रक्रियया विषयतः स्वरूपतश्च विशिष्टाकारप्रत्य-नुष्ठाने प्राप्याभिलाषप्रापकाध्ययसायप्रापकान्तरानन्वयानुवृत्त्यनुगुणमनं समाधानार्थमिह तत्प्रार्थनं युक्तम् । एवमपि मुकृतविशेषैरेव लक्ष्मीप्रपत्तिवत् भगवत्प्रपत्तिरप्यस्त्वय? मैवम् तदयं एव त्वयः मुकृतविशेषः । न चानापि पूर्ववदशक्यत्वत्वादानां, स्यनन्वयार्थं पृथक् तावन्मात्रशक्त्यदानात् । तदभिप्रायेण कृतं भगवता गौतमेन— 'वाचं यः प्राथयिता प्रपन्नसि यतः श्रियम्' इति । ग्रीवात्यते च— 'यामालम्ब्य मुखेनेयं दुस्तरं हि गुणादधिम्' । निस्तरन्त्यचिरणैर्यज्यकध्यानपरायणा ॥' इति । मा चैव न्ययमाह— 'प्रायश्चित्तप्रसङ्गं तु मयापसमुद्भवः । मामसा दयदकस्य महिर्वा-शरणं श्रेयम् ॥' इति । न चैव 'तदर्थं प्रपत्यन्तगारेभ्यश्चानवस्थाप्रसङ्गः,

स्वतन्त्रसकल्पेन ध्यवस्थितत्वात्सामग्रीविशेषाणाम् । सामग्रीप्रवाहानवस्था ॥
सर्वस्मिन्नपि कार्ये सर्वैः सिद्धान्तिभिः स्वीकर्तव्या स्वीकृता चेति नासौ
दोषः ॥

अतोऽपवर्गार्थभगवत्प्रपत्तिस्त्रिद्वये 'यज्ञविद्या महाविद्या गुहाविद्या
च शोभने । आत्मविद्या च देवि त्व विमुक्तिफलदायिनी ॥' 'विद्यास
हायवन्त मामादित्यस्थ सनातनम्' इत्यादिभिः सर्वविद्याप्रवर्तकतया तत्त-
द्विद्यात्वेन निर्दिष्टा सम्यक्ज्ञानव्यवसायोपायादिप्रदाने विशेषाधिकारवर्ता
मनुग्रहैकस्यभाषा श्रियमादौ प्रपद्यते—भगवदिति ॥ अत्र 'अशरण्यशर
ण्याम्' इति वक्ष्यमाणस्वोपयुक्ता विशेषा नवभिः पदैः ख्याप्यन्ते । ननु
'विष्णुपत्नी विष्णुवल्लभा' इत्यादिषु भास्करेण प्रभेद पत्यासौ निरूप्यताम् ।
यथोक्त ताभ्यामेव—'अनन्या हि मया सीता' 'अनन्या राघवेणाऽहम्'
इति । इह तु तया तन्निरूपणे व्याख्येयस्थे किमिति भगवतासौ निरूप्यते ?
प्रस्तुतोपयोगार्थमिति नृमः । भगवदभिमतानुरूपत्वे हि, तस्यास्तेनेच्छा-
विधाताभावात् तद्विरुद्धेच्छाविरहाच्च ततोऽस्सदिदं सिध्येत् । प्रभया प्रभा
वत इव व्याख्येयगत तया तस्य निरूपणमपि श्रीवल्लभादिध्यपदेशेन दर्श-
यिष्यति । इह च परस्परनिरूप्यत्वमन्यत्राप्युक्तम्—'तदेतत्सूक्ष्ममिधुन
परस्परविचिहितम् । आदावन्योन्यमिश्रत्वादन्योन्यप्रतिपादकम् ॥' इति ।
आदावन्योन्यमिश्रत्वात् 'द्यान्तानन्त—' इति प्रकारेण नित्यमन्योन्यसब-
द्धत्वादित्यर्थः । न च परस्परनिरूप्यत्वेऽन्योन्याभयदोषः, प्रभाप्रभावतोरिव
प्रमाणतः प्रकारान्तरेणापि तयोर्निरूपणात् । अत्र द्विपट्काद्याक्षरगताभ्या
भगवन्नारायणशब्दाभ्या 'शुद्धे महाविभूत्याख्ये' 'वरसपन्धिनो नाराः'
इत्यादिभिर्निर्हक्ताभ्यामुभयलिङ्गत्वमुभयविभूतिमत्त्वं च ख्याप्यते । भगव-
च्छब्दस्य 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव' इत्यादिप्रदर्शितश्रमेण 'अन्यत्र क्षुपचारतः'
इत्यौपचारिकप्रयोगप्रानुर्यमस्ति । नारायणशब्दस्य तु तज्ज्ञास्ति । कारणवा-
क्येषु चानन्यथासिद्धनिःसन्देहविशेषनिर्धारणोपयुक्तश्चायम्, 'एको ह वै ना-
रायण आसीत् न ब्रह्मा नेशान-' इत्यादिश्रुतेः । 'सहस्रशीर्षम्' इत्यनुवाके

च तेनैव सर्वपरविशेषनिर्धारणम् । अतस्तेनात्र विशेषस्य निर्देशः । ततश्च तद्विशेषणतया भगवच्छन्दोऽनादितरुदिरुभयलिङ्गत्वव्यक्त्यर्थमेव ॥

उक्तप्रकार भगवतः स्वरूप निरतिशयानन्दतया मुक्ताना नित्या नामिष च स्वस्याप्यभिमतम् ; ततोऽपि स्वबलभावाः स्वरूपादिक-मित्यभिप्रायेण— अभिमतस्युक्तम् । श्रूयते हि— ‘भिष लोके देव जुष्टासुदाराम्’ इति । ^१निरवधिकर्काद्यादिमता निरुपाधिकदेवेन भगवता प्रीतिविपर्याकृतमित्यर्थः । सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षप्रतिपत्तेः, बाधकस्य चाभावात्, औचित्यातिशयात्, तथैव वेदवि(द्या)ख्यातत्वाच्च देवशब्दोऽनयानुदेवपरः । देवैर्जुष्टामिति मन्दम् । स्मर्यते च—‘प्राणेष्वोऽपि गरीयसीम्’ इति, ‘अस्या देव्या मनस्तामिस्रस्य चास्या प्रतिष्ठितम् । तेनैव स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥ इति च । अभिमतत्वेऽप्यननुरूपत्वम्, अनुरूपत्वेऽप्यनभिमतत्वं च, लोके दृष्टमिति तद्व्यच्छेदार्थमुभयोक्तिः ; यथा—‘चकर्थं यस्या भवनम्’ इत्यादिश्लोकयोः । लोके केनचिदाकारेणाभिमतानुरूपत्वम्, आकाशान्तरेण तदभावश्च, क्वचिदृभ्यते । तद्विदासाय स्वरूपरूपादिसंयोक्तिः ॥

तत्र स्वरूपस्य गुणत्वायोगात्, स्वरूप रूप गुण. विभवं ऐश्वर्य-शीलाग्नवधिकृतिशयासम्बन्धेयकत्वाणगुणगणभेदेति इन्द्र । अनुरूपत्वमिह सद्बन्धे सति प्रकृष्ट सादृश्यम् ; यथा— ‘परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेऽङ्गितचेष्टितैः’ इति । रत्नकाञ्चनमुक्ताप्रमालादेरिव स्वसम्बन्धेन शोभातिशयहेतुत्वरूपमौचित्य वा, यथा— ‘अतीव रामः शुश्रुभेऽतिकामया विभुः भिषा विष्णुरिवामरेश्वरः ।’ इति, ‘तुल्यशीलवयोवृत्ता तुल्याभिजनलक्षणां । राघवोऽहंति वैदेही सं चेत्यमसितेक्षणा ॥’ इति च । अत्र वयोलक्षणयोस्तुल्यशब्द औचित्यपरः, दत्तयोर्न्यूनाधिकवयस्त्वत्वात्, स्त्रीपुंसलक्षणानां च भिन्नप्रकारत्वात्, तत्त्वज्ञेयस्या शीलादिष्वपि औचित्यपर एव, तुल्यश-

१ निरवधिकर्कादोपगुक्ततया देवेन ..

वदोच्चार्यस्य 'अर्हति' इति समुदायनिर्देशाच्च । यद्वा, अर्हत्त्वस्य साधकं तथा नुत्यशब्देन सदृशत्वमुच्यते । वयस सदृशत्वम् 'धनवनकवृत्ती मुष दशामपि मुषदशाम्' इत्युक्तमासन्नतरत्वम् । लक्षणस्य सदृशत्वं पतिलक्ष णवस्तर्कोत्कर्षव्यञ्जकत्वम्, येन स पुरुषोत्तमः, ना च सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमेत्युच्यते । 'सदा तवैवोचितया तय श्रिया 'आहु स्वैरनु रूपरूपविभवे' इत्यादिवचनमुत्तयेयम् ॥

भगवत्स्वरूपादेरेतत्स्वरूपादीनां यथाक्रममानुरूप्यगुणम् । तस्य स्वरूपं स्वामाधारणधर्मनिरूप्य धर्मि, तस्यानुरूप्य 'नामयौर्विग्रहे परम्' इत्यादिषु ग्राह्यम् । रूपं 'हिरण्यवर्णाम्' इत्याद्याम्नातम्, तस्यानुरूपत्वं हि अनिरमणीयत्वनित्यत्वाप्राकृतत्वादिर्वाशिष्टमट्टततमत्वम् । 'नित्यैव' इत्यु पक्रम्य 'विष्णोर्देहानुरूपा वै करोत्येवात्मनस्तनुम्' इति च निगमितम् । अत्र रूपादनन्तरो गुणशब्दः सौन्दर्यादिदिव्याविग्रहगुणपरः, 'गुणाद्वैव गुणाद्यापि प्रीतिर्भूयो व्यवर्धत इतिवत् । विग्रहगुणानां स्वरूपगुणानां च पृथङनिर्देशः प्रीत्यतिशयद्योतनार्थः । विभवः 'कणिपति शय्यासन वाहनम्—' इत्यादिभिरुक्त विभूतिद्वयम्, यथोक्तम्— 'अस्या भव च ह्येव हि विभूतिरुभयात्मिका' इति । उक्तं च श्रीराममित्रे — 'उभ याधिष्ठानं चैकं शेषित्वम्' इति । एव द्वयविवक्षितत्वेऽपि तदानुरूप्य वचनम् अन्यूनानतिरिक्तविभूतिमत्परम् । यद्वा, 'अर्थो विष्णुरिय शानी' इत्यादिभिर्लौकिकवर्णितव्यायन विभवे निदिष्टो विबूत्यस्य । स्वामाधारण विभूयादिकं च विभवः । 'निधिं पद्मा निधिं शङ्खश्चतुर्दन्ती गजमग्रा । कल्याणसर्पं पञ्चास्य शिशितो गृहरक्षकः । इत्यादि च पुराणप्रसिद्धमा नुरूप्यामिह यथाहं ग्राह्यम् । ऐश्वर्ये गीते च अन्वितेनादिशब्देन परत्वं सौन्दर्यौपगिकगुणत्रयद्वयसम्राट्, 'तवैश्वर्यगुणापेता नित्यं तद्वर्मधर्मिणा इत्यादिभिरेर्तात्मिभिः । अत्र परस्मैन्ध्याविष्णोराभावात् ऐश्वर्यमनुरूपम् । शीलं च गुहादिषु रामस्यैव, विष्णोरादिषु तस्या प्रसिद्धम् । एव पतिषा रार्थयुक्तदिनरमवशापित्वान्वितानामव्येष्टायपि गुणानामानुरूप्यं गुणम् ।

शीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणा

‘ब्रह्मेयादिसुखं सदायितस्त्वदासदासीगण’ इत्युक्तेभ्यः सातिशयसंख्यातगुणेभ्यो व्यावृत्त्यर्थमाह—अनवधिकातिशयासंख्येयेति ॥ अनवधिकतरमिह स्वापेक्षयोत्कर्षाविवराहित्यम् ॥

ननु भगवत एवैश्वर्यमनवधिकातिशयम्, ‘तमीश्वराणां परम महेश्वरम्’ ‘मर्वेश्वरेश्वर कृष्ण’ ‘न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते’ ‘न स्यात्तमोऽस्यभ्यधिक कुतोऽन्य’ इत्यादिभिस्तथांस्त । ‘पुप्रधानेश्वरेश्वरी’ इति नाम तु स्त्रीप्रत्ययानुपपत्ते श्रुत्यादिविरोधाच्चान्यथा नेयम्—पुप्रधानयो गोवली वदेम्यायेन विज्ञेयत उक्तानां ब्रह्मादीश्वराणां च भगवान् ईश्वर, तत्पत्नीयम्—इति । ‘पुयोगादाख्यायाम्’ इति स्त्रीप्रत्ययोपपत्तिः । पुप्रधाने स्वयत्स्यैय नियच्छति, ईश्वर च ब्राह्मणेनेति निर्वाहो विरूपः किञ्चित् । ‘ईश्वरी-सर्वभूतानाम्’ इत्येतदप्येतेन मतार्थमिति ? अज्ञोच्यते, यद्यपि नास्ति तथा निर्वाहः, तथापि श्रुतौ न तथा स्यात्, सर्वभूतानामिति पञ्चत्वं यवैष्यत्यप्रमङ्गात् । स्त्रीप्रत्ययस्तु बाहुल्येन नेयः । ‘अस्येजानां जगतो विष्णुपत्नी’ इति च प्रमत्तान्तरेणोक्तम्, तदपि हि तद्विभूतिभूतभूमिविषयत्वात् तत्पर्यवसाय्यम् । श्रीवैकुण्ठगद्ये च शेषादीनामपि तदाशानुविधापित्वमुक्तम्—‘शेषशेषाद्यनादिसर्वे परिजन भगवतस्तत्तदवस्योचितपरिचर्यायामाश्रय श्या’ इति । आहुश्च भगवद्यामुनाचार्या—‘यस्यास्ते महिमानमात्मन इव त्वद्वलभोऽपि प्रमुनालं मातुमिवत्तया निरवधि नित्यानुकूल स्वतः’ इति । वेदार्थसंग्रहे चोक्तम्—‘स्वामिमतस्तानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यं शीलाद्यनवधिकमहिममाहिनी’ इति । उच्चं च श्रीवत्साङ्गमिश्रे—‘देवि त्वन्महिमायधिर्न हरिणा नापि त्वया ज्ञायत इति । तदात्मजैश्च—‘प्रश कनवल—इत्यारभ्य ‘तत्र भगवतश्चैन साधारणा गुणगणय इति । न चैतावता भगवतो नि समाभ्यधिकत्वविरोधः, प्रत्युत तत्प्रतिष्ठापनमेव, ‘हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या’ इति भुन । न ह्येवार्थावधपत्नीविशिष्टत्वं करय-

पद्मवनालयां

चिन्तदन्यस्यास्ति, येन तत्साम्बादिशङ्का स्वात । उपबृंहित च—‘अप्रमेय हि तपोजो यस्य सा जनकात्मजा’ इति । एयमस्याः श्रीलादीनामनपधिका-
तिशयत्वेऽप्यविरोधः । यथा प्रभागुणोत्कर्षे भास्करा निःसमाधिकः ।
श्रीमानपि तथैव न्यायविः पवीगुणोन्नतौ ॥ ज्ञानभोगसमानत्वे नित्यमुक्ते
क्षरेषु च । यथा नैगम्यनिघतिस्तथैवाग्नेत्यनाविलम् ॥

शास्त्रेषु बहुधा भगवद्गुणत्वाविरूपेण निर्विष्टावास्तस्याः कैश्चिन्निर्गु-
णत्वादिकं शङ्क्यते इति तद्व्युदासाय कस्याणगुणोक्तिः । गुणत्वादिनिर्दे-
शास्तु अस्या द्रव्यत्वाद्यविरोधेन अन्यपर इति तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । ‘ततोऽ-
वलोकिता देवाः’ ‘वयावलोकितः नद्यः’ ‘स स्थाप्यः’ इत्यादिभिरेतदवलोक-
कनास्तुद्राणामपि गुणसिद्धौ सर्ववन्माणगुणशालित्वमस्या, कैमुत्यसिद्धम् ।
कल्याणत्व मोक्षपर्ववसायितत्त्वज्ञानादिमङ्गलावहत्वं स्वयं नित्यानुकूल्यं च ।
‘न ते वर्णयितुं शक्ता गुणान् जिह्वापि वेभसः ।’ इत्याद्यभिप्रेतसर्वापरि-
च्छेद्यगुणानन्त्यातिशयसूचनाय गणशब्दः, ऐश्वर्यादेरेवेवावागतरगुणसमदा-
यात्मकत्वाद्वा, ‘ब्रह्म विज्ञानम्’ इत्यादिगम्यात् ॥

अथ विभूतिसोऽपि मङ्गलनिर्गाहकत्वं प्रदर्शयति— पद्मवनाल-
यामिति ॥ एतेन ‘पद्मे स्थिता पद्मवर्णाम्’ ‘गन्धद्वाराम्’ इत्याप्तातसौ-
गन्धसौगन्ध्यातिशयोऽपि सूचितः । तच्छरणवरणमन्त्रे चोक्तम्— ‘ता पद्म-
नेमी घरणमहं प्रपद्ये’ इति । नाभिस्थानीयवर्णिकावस्थानात्, पद्मस्या
नेमिर्नद्वर्तते । पद्ममेव नेमिः नयनसाधनं यस्याः सा पद्मनेमीति केचित् ।
‘मातरं पद्ममालिनीम्’ ‘आर्द्रां पुष्करिणीं शुद्धिं विहङ्गला पद्ममालिनीम्’
‘श्रीनिलयमालाधारिणी’ ‘मित्राणि तस्याः पुत्राणि कमलानि विदुर्बुधाः’
‘विकासिवमलस्थिता’ इत्यादिष्वप्यस्या विशेषतः पद्माङ्गीकारभूतः, श्रीवि-
ष्णुस्मृत्यादिषु विस्तरेणोक्तानां मङ्गल्यविभूतिभेदानामपि विशेषतो देवतेति
साधयितुमिह सुप्रसिद्धमुग्न्यमङ्गलभूतपद्मवनोदाहरणम् । ‘यत्र पद्मवनानि च’

भगवतीं भिय देवी

इति भगवतो विशेषमभिधित्याने पद्मवने तद्विग्रह इवास्तौ विशेषेण सनि धत्ते । एतेन 'साहं वै पङ्कजे जाता सूर्यरश्मिप्रबोधिते । भूत्यर्थं सर्वभूताना पद्मा धी पद्ममालिनी' इति श्रीराससखादोक्तं सर्वभूतोद्गीवनार्थावतार सौलभ्यमपि प्रदर्शितं भवति । एव मङ्गलगुणविभूतियोगेन निर्दोषत्वमपि सकलव्याह — भगवतीमिति ॥ 'ज्ञानशक्तिरल —' इत्यारभ्य 'यिना हेयैर्गुणादिभिः' इति हि स्मर्यते । अथ उक्तवदयमाणसर्वातिशयस्यापिकया सुप्रसिद्धस्वासाधारणममाख्यया सर्वसमाश्रयणीयत्वादिकमाह — भियमिति ॥ एन हि श्रीशब्दो निरूप्यते — 'शृणाति निरिलान्दोषान् श्रीणाति च गुणैर्जगत् । श्रीयते चातिर्लभ्येति श्रयते च पर पदम् ॥ इति, 'भयतीं श्रीरमाणा च शृणन्तीं शृण्वतीमपि ।' इति च । अस्य च नाम्नः सर्वप्र कारोत्कर्षावकत्वमाहुः — 'श्रीरित्येव न नाम ते भगरति द्रूम यथा त्वा ययम्' इति, श्रीरसि यत इति च । भगवन्नायणपदोक्तस्यानु रूप्य च 'भगवतीम्' 'भियम्' इति पदाभ्या दर्शितम् । श्रीपदनिवृत्तिभिः सञ्चितदोषनिराकरणम्, प्राप्यरुचिप्रापकाप्यरसायादिप्रदानम्, उपायस्वरूपनिर्भरतत्त्वम्, 'पितेव त्वत्प्रेयान्' इत्युक्तं पतिप्रसादजनकत्वं च सिद्धम् । एनमाश्रितार्थयापारात्तदनुगुणावतारादयश्च न कर्मकृता इत्याह — देवीमिति ॥ भर्तुर्ललायामैवरस्यात्तदनुगुणव्यापारेपपत्तिरिति भावः । 'भगरत्नम्' इत्यादिपदत्रयेण द्विपङ्कार्णस्थभगवद्वासुदेवपदार्थानुरूप्य च प्राप्यते । भिय देवीमिति समभिध्याहारेण, 'भिय देवीनुपपद्ये श्रीर्मा देवी शुभताम् 'श्रीदेवी पद्मस्तस्मादुत्पिता धृतपङ्कजा' इत्यादिश्रुतिस्मृतयः सूच्यते । 'भिय श्रीश्च भवेदम्या' इत्युक्तं पतिसम्बन्धेन यत्तमान्त्यादिकमपि देवीमत्यनेन गम्यते ॥

एनम् 'श्रीद्वार्यमवतीर्णस्य तस्य इत्यानुक्तलाङ्गानुकम्पाहेतुकायताराया अरि तस्या 'पश्यता सर्वदेवाना ययो वक्ष स्थल हरे' 'मया विना

नित्यानपायिनी निरवस्था

शुष्यति शीकटीनम् इत्यादिभिरामन्तु कमश्रेयस्त्रिशेषादित्यपदमात्कथमप्य-
 राधमीताना तन्नदवस्थामु तत्पुग्गसारण भगवदाभयण स्यादप्यत्राह—
 नित्यानपायिनीमिति । 'धीवन्मग्ना नित्यधी' 'नित्यैवेणा नगमाता
 विष्णो श्रीमन्नपायिनी भयेषु चाप्रतरेषु विष्णोरेणानपायिनी' 'भग
 वद्भानुदेयस्य नित्यैवेणानपायिनी' 'महाविभूते मर्षणपाहुण्यरुप
 प्रभो । मम सगामभक्तस्य नित्यैवेणानपायिनी ॥' इत्यादिभिरनयोर्न
 कदाचिदपि त्रिशेष । अप्रतरेष्वपि कदाचिद्विशेषशोकादेरभिनयमात्र-
 मेव । इदं च धीमद्रामायणान्तं सूचितम्— 'गमस्त मध्यमार्थे तु पञ्चा
 धी समवशिषता । दधिणे हीविशालाधी यत्सायस्तथाग्रत इति । एव
 देयीमित्यन्तेन व्याख्येयस्थधीशब्दार्थां दर्शित । तन्मुखेन नित्य भगवत्
 सुप्रसादनीयाय व्यञ्जितु निषानपायिनीमित्यस्तेन तत्रन्यमनुदर्शश्चोक्तो
 भवति ॥

ननु भगवन्नीमित्यादिभि स्वता निर्दापत्वादौ नित्यस्वरूपे च सि
 द्धेऽपि, स्त्रीत्वोपाधिप्राप्तात् कदाचित्प्रतिपारार्णैरगुण्यम्, प्रतिप्रतिवृत्ता
 भिप्राप्यत्वम्, अविमुच्यकारित्वम्, नृशस्त्वम्, निग्रहकचित्त्वं च, 'गत
 हृदाना लोक्तत्वं गत्वाना प्रतिवृत्ताम् । गरुडानन्दयो मैत्रयमनुगच्छ
 न्ति योषित ॥' विनते स्त्रीषु चापत्य किं न कुर्वन्ति योषित । इ या
 दिभि प्रतिष्ठ यदि स्यात् तदा न च नित्यमशरत्प्यशरत्प्यस्त्र स्यादित्य-
 त्राह— निरवस्थामिति ॥ सामान्यत स्त्रीत्वनिग्रहप्रदाणत्वेन श्वेनशब्देय
 कर्मोपाधिविशेषनियत प्रायिक चेति भाष्यास्तत्प्रसङ्ग । उक्तं च तत्रैव—
 'अनवग्रानवग्रहो नित्यं तद्गर्भमिणी' इति । श्रीमद्रामायणे च—
 'इयं तु भवतो भार्या दोगैरेतैर्विवर्जिता इति । किं च, 'आनृशस्त्व परो
 धर्मस्त्वस्त एव मया श्रुत इति स्मारयन्त्या नृशस्त्वप्रसङ्ग प्रय
 नास्ति । निग्रहकचित्त्वं सगर्भाया ण्वास्या अन्य-तापकारिर्थापि न समव

देवदेवदिव्यमहिषीम् असिलजगन्मातरम् (अस्मन्मातरम्)

तीति स्ववाक्यमिदम्, 'असन्देहात् रामस्य तपमश्वानुपालनात् । न स्वा
कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्माहं तजसा ॥ इति । एतद्विभूतिभूतदेवता
दिषु कमण्डलादृशदोषसम्भवऽपि नास्यास्तन्मूलभूत मकल्प । 'त्रया
दपि परित्यक्त मन्त्रल भुवनत्रयम् । विनष्टप्रायममघत् त्वयदानी ममेधि
तम् ॥ मत्पत्ता ये त्रयामले—' इत्यादिपूतमत्यागोऽप्युपभामावम्,
तस्य प्रीतकोपविग्रहेणापस्थानम् ॥

नन्येव भगवदमिमत्त्वादिक द्रष्टव्यत्वापदिक सर्वे तत्पत्न्यन्तरेऽपि
स्यात्, विष्णो दिवो ऋषेण पृथिव्या इत्यादिभिस्तन्माहात्म्यप्रभिदे,
तारतम्यमुदुल्हम् अतः कथम् 'अज्ञान्यशरण्यामनन्दशरण' इत्युच्यते ?
नन्वाह— देवदेवदिव्यमहिषीमिति ॥ यथा मनुष्यादिभ्योऽधिकाना
ब्रह्मादिदेवताना मनुष्यस्थानीयाना सर्वप्रकारसमधिकतया भगवान् देव,
तथा ब्रह्मादेवतर्पणीभ्यः समधिकाना भगवत्पत्नीनामप्यमौ प्रधानतमत्यभिप्रा
यणान् दिव्यशब्दः । इयं ह्युभयाधिष्ठानैरशेषित्वसाम्राज्येन मरुमङ्गलप्रदायि
त्वादिभिश्च प्रकृत्यत इति भगवच्छास्त्रे उक्तम् । तथा ब्राह्म पुराणेऽपि—

अनन्तनामधेया च शक्तिचक्रस्य नायिका । इति । पत्न्यादिषु शक्तिश
ब्दस्तद्विहारादिकार्योपपुक्तविशेषणत्वाभिप्रायः । तददद प्राधान्यम्, 'पृता
भिप्रेका महिषी इति विशेषणात् महर्षीशब्दनरः च विवक्षितम्, तदा
दिव्यशब्दः, तद्विग्रहस्य भगवद्विग्रहस्येवाप्राकृतवादिन्यनक्ति ॥

एव चिकीर्षितभङ्गपरिहाराय प्रत्याप्यानामहाराय च शक्तिशक्त्या
तिशय उक्तः । अथ तथाविधोत्कर्षपरानिर्गुणरापराधदर्शनजनितसाध्यतप-
रिहाराय प्रजावात्सल्यातिशयमाह— असिलजगन्मातरमिति ॥ जगत्
ब्द इह चेतनपरः । नमामि सवलोकाणां जननीर्मांषसभयाम् त्व
माता मधलोचनाम् इत्यादिभिरभ्याधनुर्मुखादीन्सर्वान् जनून्प्रति मातृ
त्वात् लोवमातेति नाम पठ्यते । एवमुपबृहत्संहिता 'निन्दर्वी मातरम्'

अशरण्यशरण्याम्

इत्यादिभूतमस्या मातृत्व भगवत वितृप्तेन समानप्रियम् । न हि मदे
 करजमिदमस्या मातृत्वमित्यभिप्रायेण अखिलशब्दः । तदिदं विश्वमातृत्वम्
 दर्शितं निष्ठाधिक्यमात्मन्य रिपूणामपि यत्नलस्य पत्युरनुरूपतमम् । तच्च
 हितचिन्तारहितेषु अहिताचिन्तकेष्वपि दयाविभिरस्या वदन्तिस्त्विति,
 हि पुनरिदानीं हितचिन्तो-मुपे मयीति भावः । इति तद्विनिन्दारापराधे
 दौरेकनिधौ शरणेऽपि हि सोन्मादपुत्र इव जननीत्येनैव जातवात्सल्या
 'मित्रमौपधिकं नर्तुम्' 'विदितं स हि धर्मज्ञः' 'प्रसादयस्व त्वं चैनम्'
 इत्यादिभिः सर्वाधिक रहस्यमुपदिश्य तद्गुणप्रशमने प्रयतते स्म ।
 एवमखिलजगन्मातरमित्यन्ते पदैश्चिन्तितायास्तत्पवेरतिरिचितामौपध-
 मस्य सूचितम्, यथोक्तं शारदायाम्— 'नारायणात्मिका देवी धियः त्रेण
 क्यमातरम् । भजमानो महाभाग परमो धर्म उच्यते ॥' इति । अथ च तदा
 तत्कृत्यव्यपदेशरतःपत्नीत्याभिप्रायेण । अतः 'अस्मत्स्यामिन्' इतिवत्
 'अस्मन्मातरम्' इत्यपि भीविशुचिच्छादयः पठन्ति, आचक्षते च 'यासु
 ननु निवशजननेन पुनश्च विशेषेण 'अस्मन्मतर्गमिति' इति ॥

उक्तैः स्वभावेतिदमपेक्षितानुगुणमाकारमाह—अशरण्यशरण्या
 मिति । येषां मे श्लोकायनिपत्तिरामाना सर्वलोकशरण्योऽपि न भवेच्छरण्य,
 तेषामप्यसौ शरण्या, यथोक्तं त्रिजटया— 'भस्तितामपि याचष्य राक्षस्य,
 किं त्रिजटया । राक्षसाद्भयं धीरः राक्षसानामुपस्थितम् ॥' 'प्रणिपात
 प्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा । अलम्पेण परित्रातु राक्षस्यो महतो भयात् ॥
 इति । अनुरूपशब्दं चैतदनुदन्त्यायुसूनुराह— 'अलम्पेण परित्रातु राक्ष
 साद्राक्षसिगणम् ।' 'ततः सा हीमती बाला भर्तुर्निज्यदर्शिता । अरोच
 यदि न तस्य भवेयं शरणं हि च ॥' इति । 'यापानां वा शुभं ना वा
 इत्यादीनि च प्रभञ्जनमुत प्रति उद्वाक्यानि । कुपितनरसिंहसमीपगतिभी-
 ताश्च प्रजापतिप्रचूतयस्तामेव विश्वमातरमाभित्य तत्पुनस्कारेण तमुपसेदुरि

अनन्यशरण शरणमह प्रपद्ये ॥

ति पुराणप्रसिद्धम् । आहुश्च— 'भातमैथिलि राधसीस्त्वनि तथयात्रीपरा-
धास्तया रक्षन्त्या— इत्यादि ।

भवत्ययमशरण्यशरण्यत्वे तस्या , भगवत्तेन निमायातमित्यत्र तदे
कप्रपत्तियोग्या स्थापयथा दर्शयति— अनन्यशरण्य इति । अन्यत्
शरण्य यस्य नास्ति सोऽनन्यशरण । शरणमुपाय 'उपाये गृहरक्षित्रो
शब्द शरणमित्ययम् । चर्तते साग्रत्वे उपपायार्थं वाचक ॥' इति
स्थापनात्^१ । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । उत्तमपुरुषार्थेऽपि स्थान्वये सिद्धे
'अदम्' इत्यादिशोक्त्या स्वस्य दुष्परापापान्तराशक्तिं सूच्यते ।
प्रपद्य इत्यत्र यद्यपि गत्यर्थेन धातुना बुद्ध्यर्थेन तता अभ्यवसायमात्रमुप
स्थाप्यते, तथापि ग्रमाणानुनारात् शरण्यमन्वयत्वाच्च धार्थनायम्विनभर
न्यास करोमीत्युक्तं भवति । प्राप्यत चानन्तरं पल्लिशेष । यस्तु परत्परो
पकारेण दक्षिणादानेन प्रशस्तननं वा भवन्वाप्त , नास्तीं प्रपत्ति । तन्निद
मुत्पत्तेरेव भगवत्पद-उद्देशेन तद्वत्प्रपदने तदैकान्त्यं निहन्त्यात्^२ मैत्र्य,
यथा कर्मयोगादिकमन्योपासनार्थतयोपादीयत, तथानन्यप्रपदार्थतयोपा
दीयमानमिदं तद्वदैकान्त्यमत्र स्थापयति । यथा ह्याधिकाराचितपरिकराचने
ऽनन्यत्वाविरोध , तथेहापि । 'आसौ विष्णुरनातश्च । दद्यात् परिकर
रमृत । नित्यो यशो न चानित्यं यमवभ्या मुमुक्षुभिः ॥' इति श्लो
कम् । एव पदव्रतया वरणेऽपि न विरोध , अन्यथा गुरुभजनतत्पुस्तक
रादिकमपि निरुध्यत । अथ 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमवाभिगच्छत् ' आचा
र्यमुपासति इत्यादिभिस्तादर्थ्यात् तत् सगृह्यते^३ । इदमपि पूर्वोक्तैस्तथैव,
अविशेषात् । किं च, त्रिय प्रपत्तिम् 'चन्द्रा प्रभासाम् इति मन्त्रेण
अलक्ष्मीनाशनार्थमाचनन्ति, तथा 'ऋच सामानि यन्-पि सा हि
श्रीरमृता सतम्' इति । या मुमुक्षुणा माउद्देतुर्विधैव तस्मीं , तदभा-

पारमार्थिकभगवत्शरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्ति-

रनाशोऽनया क्रियत इति तदर्थं शरण्याभिप्रायमवादिनी तन्माहिषीप्रपत्तिर्युक्तैवेति सिद्धम् । एवं मेय माक्षात परपरया या मयैकलसाधिका । 'उदाराम्' इति श्रौतपद ह्यनवच्छिन्नविषयम् । तत्र 'सर्वनामप्रदा रम्या ससारार्णवतारिणीम् । शिप्रप्रसादिनी लम्भा शरण्यामनुचिन्तयत् ॥' इत्यादिस्वायम्भुवादिवर्त्तनरूपवृत्तितम् । याचक्युक्त्वा 'एश्वर्यमभरगति परमपद वा इत्यारभ्य 'कथं कौऽयमुदारभाव । इति । व्यतिरेकमुखेन चैतत्स्वरीकृतं चतुःश्लोक्यम्— श्रेयो नम्यारविन्दलोचनमनन्ताप्रमादादृते ममृत्युभरवैष्णवाभक्तु नृणा मभाष्यते कर्हिचित्' इति ॥

तत्किमत्रापान्तमित्यत्राह— पारमार्थिकेति । पारमार्थिकशब्दस्य शरणारविन्दविशेषणत्वे अर्थशब्द प्रयोजनार्थः । पारमार्थिक परमार्थ इत्यर्थः । यद्वा, परमप्रयोजनभूतानुभवप्राप्त्य परमभाग्यमित्यर्थः । एतेन परभक्त्यादिजननाहं च व्ययते । निर्दोषगुणरत्नामिचरणया मयैकस्य भक्त्यतिशय स्यादित्याभिप्रायण भगवत्शरणशब्द अरविन्दस्वरूपेण च ।

तत्र भ्रातृशरणं गच्छाम् 'यात्र चरणं भ्रातु' 'तस्य ताम्रतर्ज्ज्वा तात चरणौ मुप्रतिष्ठितौ । मुजातमृदुरत्नाभरद्गुणीभिरलङ्कितौ ॥ प्रयतेन मया मूर्त्ता गङ्गीया ह्यभिरन्दिता इत्यादिपिबान्योन्ययोगादपि शोभमानत्वचोत्तमाय युगलशब्दः । पारमार्थिकशब्दस्य परभक्त्यादिविशेषणत्वे अनुभवविशेषणत्वेऽपि परमप्रयोजनत्वं भ्रमरैतवराहित्यं वा विवक्षितम् । ऐकान्तिकस्य प्रयोजनान्तरानन्वयेन तदेकनियतत्वम्, नत एव नित्यानुगुणत्वमार्थान्वित्वम् अन्यार्थत्वे हि नात्मदौ निवर्तेत । निरतिशयत्वमात्यन्तिकत्वाभावात् चाहुः । अत्र परभक्ति उत्तरोत्तरसाक्षात्कारेऽऽत्मिकाधी, सा च 'या प्रीति इत्यादिपिब विषयस्वभावजा, न त्विण्साधनत्वबुद्धिजा । परजानम् उत्तरोत्तरसाक्षात्कारः । साक्षात्कृत निरन्तरानुबुद्ध्या परमभक्तिः । अनुभवस्त्विदानीन्तमवेन साक्षात्कार एव । नित्याना

परज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनान-

मुक्तानां च नित्यानुव्रतैकरूपानुभवः शरणभेदेन परभक्तित्वात्कारणभेदैश्च
विकल्प्यते । पूर्वपूर्वक्षणपूतरातगक्षणावच्छिन्नस्वरूपस्वेष्टतमत्वंभिप्रेत्य कृत-
त्वपदेशः तस्य मुख्यं च तु योगाविशेषज्ञानानुभवं ॥

नग्निरौपायभूतपरभक्त्यादिभिर्मुक्तदशानुभवंस्य कृतत्वं मुख्यमेवास्तु,
तथासत्युपरि श्लोकत्रयोदितज्ञानस्य स्थानत्रयोदितपरमनेश्च प्रार्थनमुपपद्येत ।
तदर्थं च यथाभाष्य ममतिप्रकाङ्कप्रपत्तिरिह प्रार्थिता स्यात् ? मैरम् 'प्रकृति
स्थूलसूक्ष्मरूपा विसृज्य तदानीमेव म प्रसादलब्धमखरणाखिन्दुगलैकान्ति
कात्यन्तिकपरमार्तिपरमान इत्यादियस्यमाणस्वरूपतया तदनुगुणमिह
व्याख्यातुमुचितत्वात् । न च भगवत्प्रपत्ते स्वरूपतया मोक्षसाधनत्व
नास्तीति वाच्यम्, भ्रुतिम्मतिभगवच्छास्त्रेषु तत्त्वातन्त्रहृष्ट । यो
मद्वेषाम् इत्यादिके हि श्वेताश्वतरमन्त्रे हिरण्यगर्भादिकाश्चभूतपरमपुरुष
शरणागतिर्मुमुक्षुणानुष्ठेयेति प्रतीयते । न च अनिदक्यदर्शनात् गुरुषु
विकल्पानुपपत्तेश्चात्र व्यवहितमाधनत्व कल्प्यम् अधिरारिभेदेन व्यवस्था-
पनात् । तथा चोपबृंहित ब्राह्मे पुराण- शरणं वा प्रपन्ना य प्यानयोगवि
वर्जिता । तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णव पदम् ॥ इति । भविष्युज्येन
च सुखदमुक्तम्-- 'यत्नेन कामकामन न नाप्य साधनान्तरे । मुमुक्षुणा
यत्सारूप्येन योगन न च भक्ति ॥ प्राप्यते परम धाम यता नापतंत यति ।
तेन तनाप्यत तत्तन्नासनेव महामुन ॥ परमान्मा च तनैव प्राप्यते पुत्र
पोक्षम । इति । प्रपत्तिप्रयोगश्चाविलम्बितफलप्रदः एवमुदाहृत -- 'अह
मरभ्यपराधानामालयोऽस्मिन्नोऽर्गति । त्रमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थ
नामिति ॥ शरणागतिरित्युक्ता मा दवेऽस्मिन्प्रयुज्यताम् । तम्यानुबन्धा
पाप्मानं सर्वं नश्यन्ति तत्क्षणात् ॥ इति अत्रापि त्वमवोपायभूतो मे
भव इत्यादिभिर्न्यासांमस्त्व मृच्यते । 'तथा तु तपसा न्यासमतिरिच तप

वधिकातिशयप्रियमगवदनुभवजनितानवनवधिकातिशयप्रीतिकारिता

श्रुतम्' इति चाह । न्यामशब्दस्य चात्र शरणागतिरिगम्यत्व दर्शितम्—
'निनेषापरपर्यायो न्यास पञ्चाङ्गमयुक्त । सन्यासरत्नाग इत्युक्त शरणा-
गतिरित्यपि ॥' इति । 'न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणम् इत्यत्र न्यास
शब्दसामानाधिकरण्य एवपरम् । एव स्वतन्त्रप्रपत्तिसिद्धौ 'भक्त्या
परमया वापि प्रपद्या या महामते । प्राप्योऽह नान्यथा प्राप्यो
मम कैरुर्लप्सुभि ॥' इति रिक्त्योऽपि व्यवस्थितविषय उपपद्यते ।
श्लोत्रयोदितज्ञानादिनमप्यत्र स्वयंप्रयाजनतया प्रार्थ्यत इति न विरोध ।
न च प्रपत्तिश्चातन्त्र्ये भाष्यविरोध , तथा हि— 'चतुर्विधा भक्त्यै माम्
इत्यादिना उपासनस्येन प्रपदनस्यापि 'तान्दार्ढ्यस्तथा वाञ्छा तान्मो
हस्तथासुप्तम् । वात्रध पाति शरण त्वामशेषापनाजनम् ॥ प्रपत्ते कचिद-
प्येव परावेधा न विद्यते । सा हि सर्वत्र सर्वेषा सर्वसामफलप्रदा ॥ इत्या-
दिभिः सर्वभिमतसाधनत्वावगते , सर्वफलसाधारण्यमपि तत्र चरमश्लोक-
विधेय प्रकृतोपायविराधिपापनिवर्तनरूपोदाहरणविशेषे प्रदर्शयामास । इह तु
स ध्यानतरसाधनान्तररहितमन्त्रविररणप्रवृत्तत्वात् प्रातिरिरोधिनिरसनार्थत-
योदाहरति । तस्मान्नोपायभक्त्यादिकमिहोप्यत इति सिद्धम् । परमकृत्या-
दिभिः साध्यमनुभवादिक् तदभावेऽपि मे प्रपत्तिमात्रेण भवत्यिति विद-
ध्याया प्रस्तुतविरोधाभावेऽपि, वक्ष्यमाणानुसारेण शिवभान्तर दर्शितम् ।
आर्तोपच्छदन मय भाष्य तु पररक्षणम् । इत्यादिप्रविशोऽप्येव प्रसीदयु-
प्रमाणत ॥

पुनश्च मुक्तानुभव 'परिपूर्ण— इत्यादिभिः पङ्क्तिर्विशिनहि । अत्र
हि मुमुक्षुणा मगवदभिमतविशेषेषु यथासम्भव मुक्ततत्वारतम्येन परिमिताकार-
गोचरत्वम्, खलोत्फुरणवत्सान्तरत्वम्, कचित्काल निरन्तरत्वेऽपि सार-
स्वतस्रोतोन्त्यायेन विच्छिन्नप्रवाहत्वम्, सामान्यत सर्वविषयत्वेऽपि परोक्ष-
रूपत्वम्, स्वयंप्रियत्वेऽपि मधुरभोगजनयेन मुक्तिरूपत्वप्रकोजनसाधनत्व

शेषावस्थोचिताशेष-

बुद्ध्या उपादेयत्वम्, अत एव सावधिकरसत्वं च स्यात्, नि शेषनिवृत्त-
प्रतिबन्धस्य तु न तथेति भावः । अत्र प्रीतिहेतुत्वाभिधानेऽपि तदर्थबुद्ध्या
उपादेयत्वाभावादनन्यप्रयोजनत्वमविरुद्धम् । तत्र हेतुरनवधिकातिशयप्रिय-
त्वम् । 'भगवदनुभव इत्यनेन मुक्तौ पापाणकल्पत्वपक्ष, स्वात्ममात्रानुभ-
वनिर्गुणप्राप्त्यादिवादश्च व्युदस्यते, सर्वगिणिष्टप्रज्ञानुभवे प्रधानानुभाव्य
च व्यञ्जितम् ॥

अत्रानुभवजनितप्रीतिर्नाम 'निरतिशयानुकूलोऽयं विषयो मयानु-
भूयते' इति स्वयमपि निरतिशयानुबन्धवती कृतार्थताबुद्धिः, 'कृतार्थोऽ-
स्मीत्यन्यत' इतिषत्, सा च सामान्यनुवृत्त्या प्रतिक्षणभाविनी प्रवाहवि-
च्छेदरहिता चेत्येके । अन्ये तु- प्रीते स्वरूपतोऽनुवृत्तत्वेऽपि पूर्ववदनुभव-
स्यैव प्रयोज्यप्रयोजकाकारविभागेन जन्यजनकवाच्योक्तिः - इति । अस्या
श्च प्रीतेरनवधिकातिशयत्वं प्रीत्यन्तरापेक्षया निवृत्त्वविरहात्, ईश्वरस्य
नित्यानामपि हि न मुक्तेभ्योऽतिशयिता प्रीतिः, 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य
'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च' इति समानभोगव्यवस्थापनात्, ईश्वरनित्यमुक्त
भोगानामुपनापचयनारतभ्यवादयोरपन्यायमूलत्वाच्च । कैकर्यस्य भगवदि-
च्छासारितत्वेऽपि, 'प्रहर्षविष्यामि' इति तत्प्रीत्युद्देशेन प्रवृत्तत्वेऽपि, 'प्रीति
कारित - इत्यादिना 'यथाहं केशवे वृत्तिम् इति न्यायात् प्रीते प्रे-
रकत्वातिशयेन स्वरसप्रवृत्तिः नियोगनैरपेक्ष्य च शोच्यते । एव प्रीत्या प्रवृ-
त्तस्यापि कैकर्यविशेषेषु स्वाभ्यभिर्मातिविशेषास्त्वनुरोधनीयाः । तादृगमेव
च कैकर्यम् 'एतत्साम गायन्नास्ते 'जन्मभ्रीडन् रममाण 'स यदि
पितृलेकवामो भवति इत्यादिष्वप्युक्तम् । अशेषावस्थाशब्देन परमूहा-
दय स्थानासननयनादयो जगत्सृष्ट्यादयश्च भगवतोऽनस्था, रसस्य न
मगरीरत्ताशीरत्वानेकशीरत्वरूपा गृह्यन्ते । कैकर्यस्य तत्तद्वरशोचित-
त्वम्, यथालोक यथागम च चाभरप्रहणादिना भोगतया भोग्यतया च

शेषतैकरतिरूपनित्यकैक्यप्राप्त्यपेक्षया

मनिधाय कृतत्वात् । अशेषशपता आत्मन, आत्मीयस्य च परशेषभाव ।
 यद्वा, सर्वप्रकाशशेषवृत्ति । अनन्तगहृद्वादिप्रतिनियताधिकारकृत्वेषु मुक्त
 शेषेऽप्यारिहात्, ज्ञायमाणेष्वपि सर्वेषु 'एकधा भवति' 'तावन्ति' च
 रूपाणि भगवान् देवकीमुत् । इति प्रकारेण शेषशेषिणोर्यथाभिमतरूप
 परिग्रहेण भूतस्य स्वाभिमतमवशेषवृत्ति स्यादेव, तस्याम् एकशब्देन
 शेषशेषनप्राधान्यमुदास । अथ वा, नित्याना मुक्ताना च भगवत्प्रतिप-
 न्नासु मर्वासु शेषवृत्तिषु परकृतासु स्वकृतासु च प्रीत्यशेषयो विवक्षित,
 'नित्याभिवाप्तिप्रपरम्परनीचमारी' 'याभिस्त्व' 'स्वनवाहुदृष्टिभिर्वि' ।
 इत्यादिन्यायाश्च । एकरूपा वा रति एकरति, कालभेदेन मकोचाय
 भावात् । रतिविहमीतिरिच्छा वा, तथा हेतुभूतवा कैक्यं निरूप्यत इत्य-
 भिप्रायेण रूपशब्द । 'शेषतैकरति— इत्येतत् श्रीवैकुण्ठस्य 'परिव-
 र्धैकमनोरथ' इत्यनेन विवृतम् । अप्रानुमयरतिर्कैक्यशब्देषु शान्तिकीर्णा
 प्रयत्नक्रमश्च प्रकाशित । यद्वा, शेषतैकरतिरेव कैक्यप्रधान स्वरूपम्, तस्य
 रिवाहतया तु व्यापारान्तराणि भवन्तीत्यभिप्राय । प्राकृतप्रलयादिष्व
 श्वविच्छिन्नप्रवाहतया अत्रत्यकैक्यशब्दादुच्यते 'नित्यत्वोक्ति', 'प्रलये न
 व्यथन्ति च' इति हि र्थात्तम् । स्वाभिसमादेशापेक्षी तद्योदितकारी
 विकार, तस्य वृत्ति कैक्यम्, तस्यान्यैर्दुष्प्रापत्येनालभ्यताभत्त्वज्ञानार्थ
 म्, इत पूर्व प्राप्तेरभावात् अप्राप्तप्राप्तिरस्यमुदाशेनापेक्षाहत्वभापनार्थ
 चाधिक प्राप्तिशब्द । 'तपसाविमोष' इत्यादिक हि नित्यगिदेष्वेवाका-
 रेण मुख्यम्, न तु माध्वे निरङ्कुशविक्रमे तत्पूर्वकव्यापारे च । तत्र तु
 निवृत्तप्रतिवन्दोषाधिकत्वगूचनार्थम् 'आवि' 'स्युर्मम' सहजकैक्यविषय
 इत्यभिपुनैकनम् । आत्माभिमानानुगुणपुरुषार्थव्यवस्थया । भगवत्प्राप्त-
 न्यादि प्रबुद्धस्य सुखापत्ते ॥ परेऽत्रायत्तमूम्नोऽपि स्वेच्छया अविष्ठातत ।
 सर्व परवश दुःखमित्याद्य नात्र बाधकम् ॥ स्वतः शेषत्वककये न दुःखाय

पारमार्थिकी भगवच्छरणारविन्दशरणागतिर्यथावस्थिता

सुखावहे । कर्मजत्वात्तथात्वस्य लोके च व्यभिचारतः ॥ महानन्दमहिम्ना
च प्राग्दुःस्वनिषेधनादपि । मोहदुःस्वे तदा स्यातामिति मूढस्य जल्पितम् ॥
सुखस्य मोहनत्वं च तामसत्वाद्युपाधिभिः । सुखाय च भवेत्त्वापि पूर्वदुः
स्वावमर्शनम् ॥

एवमिह 'अपेक्षया' इत्यन्तं व्याख्येयं सोपबृहणचतुर्थ्यभिप्रेतस्य
प्रपञ्चनम् । भगवत एव शरणस्ये यत्तव्येऽपि, दिव्यविग्रहस्य शरण्यगुणा-
दिव्यज्जकत्वम्, चरणग्रहणस्य कृपोत्तम्भकत्वातिशयेनानतिक्रमणहेतुस्य च।
भिप्रेत्य चरणशब्दः । अरविन्दशब्द उपायदक्षायामपि भोग्यत्वं सूचयति ।
अत्र भगवच्छब्दो निरपेक्षरक्षणौपायिकाकारपौष्कल्यप्रदर्शकः । कुन्लाविदपि
भाष्यकारः । प्रभवप्रकाशनाय 'पारमार्थिकी' 'यथावस्थिता' इति
सामान्यतो निर्दिशति, 'त्वमेव मे वरं नृणां यत् त्वं मनुष्याय
हिततमं मन्यसे ।' यद्विदुः मम देवेश तदाज्ञापय माधव इतिवत् । एतेन
भगवत्प्रपत्तेर्मोक्षसाधनत्वमित्येतावन्मया निर्णीतम्, मा यत्स्वरूपा, यत्प्र-
कारेति च न जाने, अतस्त्वयैव वत्सल्यया मोक्षार्थभगवत्प्रपत्तेः स्य
रूपादिकं यथाप्रमाणं ज्ञापयित्वा अनुज्ञापनीयोऽहमिति विशेषनिष्कर्षरहि-
तानामपि विज्ञापनप्रकारः शिक्षितो भवति । एव सामान्यत उक्तेऽपि
सर्वज्ञा सर्वहितैर्गिणी देवी स्वयमेव सर्वं त्रिधास्यतीति सात्पर्यम् । 'देवानां
गुण्यम्' इत्याहुक्तं गोपनीयतमत्वम्, तत् एव तत्र तत्र तदनुगुणनिर्देशै-
रप्रवृत्तिरूपदेदुर्यगाहत्वं च सामान्यनिर्देशेन ग्राह्यते । ननु सर्वलोक-
सर्वागमप्रसिद्धाया प्रपत्तेः कथं दुरवगाहत्वम् ? इत्यम्—वेत्तिन् भक्ति-
प्रपत्त्योर्प्रातिरिक्तप्रयोगादेक्यमिच्छन्ति । लक्षणभेदात् भेदमिच्छन्तोऽपि
केचित्स्वातन्त्र्येण मुक्तिसाधनतरं नानुमन्यन्ते । अन्ये तु स्वातन्त्र्याभ्युपग-
मऽपि 'पादुषा शरणागतिः' इति वचनानुरोधेनात् आश्रयादिपदवत्त्वं
गम्य ग्राहकत्वमाहुः । तत्र यन्मा प्रत्येक साधनत्वमपरे । तथैव योगे

नेनित्कर्तृपर्येष्यया स्तित्पयपरिग्राहिण । नियतैरुभग्रहेऽपि स्वरूपभास
मात्रत्वम्, प्रार्थनाभरन्यासयोरन्यतरमात्रत्वम्, तयारेव यथेष्टमज्ञाद्विज्ञम्,
विरूप वा, केचिदाहुः । इतरे च प्रपत्तेरविशेष्यत्रानुरूपत्वम्, अग्निवाराणा
दिरूपत्वम्, दक्षिणाज्ञादिदेतुकमरन्यासाविद्विष्टत्वम्, अनङ्गत्वम्, द्विजा
क्षत्रम्, सर्वधर्मस्वरूपत्यागाद्यङ्गत्वम्, भक्तियोगवत् आप्रयाणादनुवर्त
नीयत्वम्, आरम्भकार्यपुण्यपापनिवर्तनात्मकम्, किं बहुना— एहागमना
कुलिप्रणामादिमानता च, प्रविषादयन्ति । एष विप्रवर्तिपत्तियोग्यतया दुष्कर
प्रपत्तेर्निर्गुणः, स तर्हि नय स्यात्? उच्यते, स न तावत् भक्त्यैक्यादि
पञ्चानिधेयभेदादिषु निराकार्यम् । ग्राह्यौचित्येऽपि 'न्यास पञ्चाङ्गस्युत'
इति वचनवलात् अष्टाङ्गयोगोक्तिवत् अङ्गाद्विस्तमुच्चयन स्थापिता । अत
एव 'पटङ्ग तमुपाय च' इत्यादिष्वपि सम्यगुच्यते । स्वरूपन्यासस्याश्रये
क्षितत्वेऽपि 'आत्मातमीश्वरन्यासः' 'स्वयि निहितभराऽय सोऽह यत'
'तव भरोऽहमनारिपि धार्मिकैः' इत्यादिप्रमाणसम्प्रदायैर्भरन्यासप्रमाण्य
पिद्धम् । यदप्युक्त भक्तमुनिना— 'अनन्यत्वाप्ये स्वाभीष्टे महानिश्चान-
पूर्वम् । तदेकोपायतायाञ्चा प्रपत्तिः शरणागतिः ॥' इति, यदपि
चारुबुद्धेन— 'प्रार्थनामति शरणागतिः' इति, तयोपि पूर्वोक्तप्रमाणा-
नुसारात्, अनन्यसाध्यत्वतदेकोपायत्वोचितात्पयोच्य प्रार्थनापूर्णकमरन्या
सात्मकत्वमिद्विरत्येषा दिक् । अतो दुरवगाहस्वगोष्ठनाय 'पारमार्थिकः'
इत्यादिसामान्यनिर्देश उपपन्न इति ॥

एवमीदृशभरन्यासात्मकतया शरण्यरोपयुक्ताकारविशिष्टरतःपरि
पयतया च निरुप्यायामत्या प्रपत्तौ स्वरूपता विषयतश्च तम वार्यवे
परीत्यविरत् पारमार्थिकत्वम् । प्रकाशतोऽङ्गतश्च राज कार्यप्रकारान्यथाभावग-
हित्य यथाप्रमाणफलसङ्गकर्तृतादित्याद्यभावात् यथावस्थितत्वम् । राजसतीमस-
बुद्धिप्रकारश्च 'यथा धर्ममधर्मं च' 'अधम धर्मांमति या' इतिश्लोकान्मया
गीत । एतेन अनासागमसिद्धत्वम्, नित्यागमसिद्धत्वेऽपि पुण्यबुद्ध्या
अवधकात्म्यतस्त च निरस्त भवति ॥

अविरतास्तु मे ॥ अस्तु ते, तयैव सर्वं सपत्स्यते ॥

एव तु व्याख्यात व्यासार्थे - 'पारमार्थिकीति, तम कार्यव्युदास । आनुकूल्यादिशरीरवती च सा । तद्धि तस्या उपायान्तरेभ्यो व्यावृत्त स्वरूपम् । यथावस्थितेति, रज कार्यव्युदास । प्रपत्तव्यविषयसम्बन्धरूप प्रसार, तत्साहित्यमभिप्रेतम् । शरणशरणानर्हे शरण्यत्वधीर्ज्ञेयधार्म्यस्थिता स्यात् ' इति । अविरता आ मोक्षदानादविभ्रान्तव्यापारेत्यर्थः, व्यापारश्च शरण्यप्रसादविशेष एव । 'सकृदेव हि शान्तार्थः' 'सकृदेव प्रपन्नाय' 'ननु प्रपन्न सकृदेव नाथ इत्यादिवलादङ्गत स्वरूपतो वा अनुवृत्तिरिह न विवक्षिता । व्याख्येये 'प्रपन्न' इति वर्तमाननिर्देशस्वनुष्ठानकालाभिप्रायः । व्यापारानुवृत्तिरन्धनात् माय्योदाहृतभक्त्यङ्गप्रपत्तिव्यवच्छेदः, ना हि मध्ये साधनरूप साध्यान्तरमुत्पाद्य विरतव्यापारा भवति, तदेव तु मुक्ति साधयति । 'अस्तु इत्याशासनेन भगवत्प्रपत्ते स्वरूपतोऽपि स्वादु तमत्वं सूच्यते । मे अन्विचनतमस्यान-वशरणस्य ॥

एव विशापिताया विष्णुपत्न्या प्रतिवचन निगधाति— अस्तु ते इति ॥ रावणेऽपि 'तेन मैत्री भवतु ते' इति यादिन्या शरणागतविषये कैमुत्यसिद्धमिदं वरप्रदानवाक्यमित्युल्लेख्य प्रोक्तम् । ते मयि न्यस्तभरस्य मया स्वीकृतभरस्य च । उपायदानमेतस्यास्तदिदं पतिसम्मतम् । यथा तस्या प्रसीदन्त्या हारदानं हनूमते । भगवत्प्रपत्ते पूर्वोक्तनित्यवैकर्म्यप्राप्तिपर्यन्तफलविनाभायमाह—तयैव सर्वं सपत्स्यते इति ॥ एवकारेण अत्रोपायान्तरव्यवधाननैरपेक्ष्य योच्यते । यद्वा, 'अस्तु ते' इत्येतावतैरप्याप्ते 'तयैव' इत्यादिकं विभीषणसहागतशरणाभसन्त्यायेन यथाभिमतानुबन्धिरभणाभिप्रायम् । अथवा, श्लोत्रयोदितज्ञानित्यादिकम् अत्र पात्रं च यत्प्राप्योपपद्यते, तत्त्वैवमिह सर्वं शब्दार्थः, उक्तेन सह वक्ष्यमाणमनुक्तं चानुबन्धिरभणाभिमततत्त्वाविशेषात्तात्काल्यं प्राच्यते । सपत्स्यते' इति

अखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतान-

भविष्यन्निर्देश, प्रपञ्चनन्तरक्षणप्रभृतितत्तदुचितकालामिषाय । वदान्य
त्वव्यञ्जनं च द वाक्यद्वयम् प्रियाम्दानशीलो हि वदाम्य ॥

एव श्रीमच्छंदाभिप्रेतमथमुपयोगविशेषपर्यन्तमुदाहृत्य, प्राप्यत्वमा
पकत्वोपयुक्तसंवासरमग्राहक नारायणशब्द व्याचिख्यासु तत्र तत्पुरुष
पुत्रपत्नौ अयनशब्दाथम्, बहुव्रीहौ अन्यपदार्थं च दिव्यात्मस्वरूप ता-
दाह— अखिलेति ॥ अत्र सन्तुष्टयन्तप्रयोगात् व्याख्येयद्वयि तथात्वेन
तच्छंदाध्याहार इति कश्चित् । ‘श्रीमन्नारायण स्वामिन्’ इत्यादौ मन्त्रा
न्तरे च तत् द्रष्टव्यम् । अन्य तु, प्रार्थनानुगुणतात्पर्यानुसारेण सन्तुष्टिरिह
प्रयुज्यत इत्याहुः । अखिलहेयप्रत्यनीकत्वम् अखिलहेयात्यन्ताभाववत्त्वम्,
तेन कर्तृपर्येष्टवराहितेभ्यो व्यवच्छेदः । कल्याणैकतानत्व कल्याणाना
मवेद्या साधारणाभयभृताविस्ताम्यम् । नित्यादीनामपि न सर्वमङ्गलगुण
वत्त्वम् । ‘समस्तहेयराहित विष्णुवाक्य परम पदम् । ‘तेजोवसैश्वर्यमहाक
योधमुर्वार्येणकन्यादिगुणैकराशिः’ ‘म च सर्वगुणोपेत इत्यादिर्मान
द्वाभयलिङ्गाधिकरणार्थ उपयोगातिशयात्म्यमभिहितम् । ‘नरात्मातानि
तत्त्वानि’ इत्यागुक्तकारणत्वादिशङ्कितमचिद्वत् चिद्वत् च विनारापुरुष
भादिक प्रणतोपेभादिपञ्चमवयव न किनिदप्यस्मान्, न च कन्याण
गुणान्नस्य अवित्तमान कश्चिदित्यर्थः । पश्चात्तु ज्ञानवत्तादिगुणोत्तिरेक
दिवरगम् । स्वरूपनिरूपक ज्ञानत्वादिकमवयव कल्याणगुणसंज्ञेन सामा
न्यतः समर्हातम् । एव सगुणानिगुणध्वन्योर्विषयभेदेन अविग्राधान् कूटद्विष
क्षश्च निरस्तः । यद्वा, कल्याणैकतान प्रदेष्टुमभेदं सारभेदेनाप्यकल्याणत्व-
गहृतमित्यर्थः । ‘ज्ञानानन्दैकस्वरूप इति तु तद्विशदीकरणम् ज्ञानतया
आनन्दतया च कात्स्न्येन कल्याणत्वमुक्तं भवति । जडात् भाव्यात् प्रति
कलादासीनरूपज्ञानाभ्यां च व्यञ्ज्यदाय ज्ञानानन्दयोगमयोरप्युक्तिः ।
आनन्दकल्याणशब्दौ स्वरापनया औपकुल्यं नून । एवम् ‘ज्ञान दादय

स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूप

प्रधानस्य 'अक्षरधिया त्ववरोध' इत्यधिकरणद्वयोन स्वरूपनिरूपकव-
र्गद्वय व्यञ्जित भवति । अथ वा, हयप्रत्यर्नाकित्वम् आश्रिताना यथोपाय
स्वेच्छया हेयनिवर्तकत्वम्, तथा मति लोके स्वसकल्पायसहेयमज्ञावस्य
न विरोध । न च विरुद्धघटनशक्तिकल्पना, स्वरूपमात्रेण हेयनिवर्तकत्व-
भ्यानङ्गीकारात्, अन्यथातिप्रमङ्गात् । रूपाणैकतान्त्यम् आश्रिताना-
मभिमतेषु कल्पाणेष्वैकाग्र्यम्, अनिष्टनिवर्तनमिष्टप्रापण चेत्यर्थ । इदस्य
निर्दोषमङ्गलगुणाकरत्वमवधार्यमिदम्, पल्लव उपपन्न इत्यधिकर-
णार्थश्च दर्शित ॥

त्रिविधाना चेतनाभिमचेतनाना च परार्थीनत्वादिसाम्यादप्रभूत
वस्तुन्तर नास्तीत्यभिप्रायणाह— स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणेति ॥ एतेन
ज्ञानभोगसाम्येऽपि सर्वप्रकारसाम्यनिषेध सिद्ध । 'नित्य विभु सर्वगत
सुगूढम् ' विश्वमेवेद पुरुष इत्यादिप्रसिद्ध त्रिविधपरिच्छेदराहित्य
प्राधान्यत प्रथगाह— अनन्तेति ॥ सर्वव्यापित्वात् देशपरिच्छेदराहित्यम्,
सर्वकालप्रतितात् कालपरिच्छेदाभावः, साक्षात्परपरया वा सर्वप्रकारित्वेन
सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वाद्वा वस्तुपरिच्छेदरिह येन केनापि प्राग-
स्येन स्वस्मादुत्पद्यै कैश्चिद्वस्तुभिर्गन्धरीकृतत्वाभावाद्वा । तद्विग्रहादीना तु
मन्तोऽपि केचिदतिशयास्त्वादभूतिगता एवेति तैरपि तस्यैवेत्यर्थः । अित
स्यादिभि प्रमत्तकुलादिभिश्च परिच्छेदो देशपरिच्छेदान्तर्गत एवेति तन्नि
षेधेन वाऽपि निषिद्ध । रूपान्तरशून्यत्वाद्वा सर्ववस्तुस्वरूपैकत्वाद्वा वस्तु-
परिच्छेदाभाव इति एवौ तु मतेप्रमाणविरुद्धौ, अनन्तपदपर्यापरभूतिविरु-
द्धौ च ॥

यद्यपि दिव्यात्मस्वरूपापेभया सर्वेषामापेय-य समानम्, यद्यपि च
दिग्ब्रह्मस्य गुणानिमात्ररूपत्वात् गुणान्तरप्रत्यक्ष-रूप तथापि स्वरूपवद्गुणान्तर-
स्वरूपनिमित्तगदाधारत्वेन तदनुरूपत्वात्, तादृशस्वरूपव्यसक्तत्वात्,

स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्या-

मालम्बनयोगविषयत्वेन मुमुक्षुणा शुभाश्रयत्वाच्च प्राधान्यं दर्शयितुं गुणे
भ्योऽपि पूर्वं विग्रहमाह— स्वाभिमतानुरूपेति ॥ निरवधिकानन्दरूपस्य
रास्याप्यभिमतमनुरूपं च दिव्यरूपम् । स्वरूपस्य नितानिम्बधिकानुरूपं
तन्मन्वाभिमति न यायेत, सर्वस्य सर्वदा विनिर्दिष्टकानुभवागोचरत्वेन प्रमा-
णमिदृत्वात् । सा चाभिरूपस्य आभरणभासमिति तत् न स्वरूपानुरूपकल्पसा-
धिका, एव भूषणादावप्यभिमतस्याविरोधः । अनिष्टावहङ्गरीरादिव्यावर्तकै-
रप्राकृतत्वध्येयत्वप्राप्त्यादिभिरपि विग्रहादेरानुरूप्यम् । सर्वदा उत्तमप्रका-
रविशिष्टत्वमेकरूपत्वम् । नानारूपेष्वपि व्यूहविभावावर्त्तनारेण्यप्राकृतशुभा-
श्रयत्वादिकम् 'समन्ता गतयश्चेता', 'समस्तशक्तिरूपाणि' 'विभ्या
वृत्त्यात्मना विभ्ये समागत्यागतिष्ठते' अर्त्तापि लौकिकी वा सा भग-
वद्गमितात्मनाम् । मन्त्रमन्त्रेश्वरान्यामात्सापि पादगुण्यविग्रहा इत्यादिभि-
रुच्यते । परम्यूहादिविग्रहयत् तन्निर्दिष्टानुप्रवेशात् अर्त्तापि पादगुण्यप्रका-
शकानुगतस्वरूपमयीत्यर्थः । हेमतिर्महामनुष्यादिविविधान्नारदशायामपि
'आदित्यवर्णं तमन परस्तात्' इत्यादिप्रसिद्धस्य परमपदनिर्णयविग्रहस्य
सनिवेशैकरूप्यं वा विवक्षितम् । चिन्त्यत्वेन चोदितस्याप्यनित्यत्वाति-
इतरमजातीयतया चित्तयिनुमशक्यतामाह, तेन अनित्यत्वादिसाधनमात्र-
यत्वात्तनुमानानां धर्मिग्राहकमानराधोऽभिप्रेतः । दिव्यशब्दो द्रव्यत-
मनिरेष्टादिभिश्च त्रैलोक्यपरी, अप्राकृतस्थानवर्तिताप्राकृतपरौ वा, 'रूपं
विशिष्टं दिशि गरिमतं च' 'न भूतसप्तसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः ।'
'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मासमेदोस्थिसंभवा इत्यादिभिस्तथोक्तेः ।
अद्भुतत्वम् 'तस्य ह या एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा बाह्यारजनं ताम्'
'सर्वाभ्यर्चय देवम्' 'तेनाभ्यर्चयेणाहम्' 'अपूर्वरूपसम्पन्नम्'
इत्यादिप्रसिद्धनित्यैरप्येवैवचिन्त्यम् । नित्यत्वमपि 'नित्यालिङ्गा स्वभा-
वमसिद्धि' 'नित्यं निपाज्जापरम्' इत्यादिभिरन्यम् । तेन शुभाश्रयप

द्रुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यमौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्य-

रतिग्रहस्य कल्पितत्वकृतकत्वादपेक्षा प्रतिष्ठिता । अवतारविग्रहाणामपि सन्धानामेव तत्रैव विभागाविभागवुपदिष्टौ, तेषां प्रत्येकमपि नित्येच्छाधीनता चेन्निदाहुः । निरवद्यत्वं क्षेत्रज्ञशरीरवत् कमूलत्वदुःखावहत्वादेरभावात् । दिव्यात्मस्वरूपे प्रक्रान्तयोगपुरुषापश्योक्तमनात्मनस्त्वन्यमप्यवद्यदिव्यरिग्रहे नास्ति, तस्य यथाश्रुत यथादर्शनं च सुरानुसंधेयत्वात् । इह खन्वीश्वरापेक्षया न किञ्चिदपि प्रतिकूलम्, सर्वस्य तदनुकूलतयैव प्रमाणसिद्धत्वात् । तस्य तु परप्रतिकूलसर्वाश्रयस्यापि स्वप्रतिकूलेश्वरहिततया ममस्तहेयरहितत्वोक्तिः । एष मुक्तनित्यापेक्षयापि न कस्यचिदपि प्रतिकूलम्, तेषामीश्वरेण समानभोगत्वात् । अनेतनापेक्षया तु प्रतिकूलानुकूलेन च किञ्चिदपि न स्तः । तस्य हेयमुपादेयं च नास्ति । तस्य सा परवत्त्वोक्तिस्तु चेतनरिशेषप्रतिकूलस्वभावयोगितया तदपेक्षा । क्षेत्रज्ञानां तु परप्रतिकूलदुःखतत्कारणसम्बन्धात्मात्रत्वम् । ईश्वरबुद्धिरिशेषरूपस्य क्षेत्रज्ञकर्मसाध्यनिग्रहस्यापि कर्मवश्यगोचरतया तद्दोषरमक, ईश्वरस्य त्वसौ प्रशामनरूपतया गुण एव । एव मिष्टे दिव्यरिग्रहस्य निरवद्यत्वोक्तिरीश्वरापेक्षया तदाधितापेक्षया च शरीरत्वादिशङ्कितप्रतिकूलस्वभावराहित्यपरा । निरतिशयत्वम् औज्ज्वल्यदिपु सर्वेध्वनीयत तच्च तदपेक्षयोत्कृष्टाभावात् अनुत्तमत्ववत् । औज्ज्वल्यम् 'आदित्यवर्णम् दिवि सूर्यमहत्त्वस्य इत्यादिपुक्त भास्वरतमत्वम् । सौन्दर्यम् अवयवशाभा यन् 'साक्षान्मन्मथमन्मथ इत्युच्यते । 'सर्वगन्ध इति श्रुतिरनुकूलगन्धरिपया । मन्मथचन्दनादि चात्र कृतकमित्याभिप्रायण मौगन्ध्यशब्दः । सौकुमार्यं महाबलत्वेऽपि 'पुष्पदाम इति नाम दुहानमार्दवम् यथोक्तम्— 'सुदुमारो महाबलो इति । लावण्यं समुदायशोभा 'भूयिष्ठं तेज एवाङ्गिरहूनामिदं दूकृतम् । चक्षुरानन्दजननं लावण्यमिति कथ्यते ॥' इत्याहुः ॥

यौवनमिह न कालकृतावस्था, किन्तु तादृशो विग्रहस्वभावः, तयो

यौवनाद्यनन्तरगुणनिधिदिव्यरूप, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञान-

वनस्य नित्यत्वात् । अन्येषामपि हि यौवने कौमारानन्तरभावित्वमुपलक्ष-
णमात्रमेव, युक्तयैव केषाचिदुत्पत्तिश्रवणात् । आदिशब्देन शुभाश्रयादि
प्रकरणोक्तसर्वगुणसंग्रहः । तत् एवानन्त्यम् । निधिशब्द इहाश्रयपणे
निरतिशयप्रोग्यान्वयज्ञकश्च ॥

एवमुपकारकतमत्वाद्यभिप्रायेण गुणेष्व- पूर्वं विग्रह उक्तः । अपेक्ष-
विग्रहाभिप्यङ्गप्रकृतगुणभूयिष्ठसामाह-स्वाभाविकेति ॥ अत्र सर्वगुणकन्द-
भूतैराश्रितगोचरव्यापारभेदसाधारणैर्जानादिभिः परत्वम्, आश्रितरक्षणै-
कान्तैः सौशील्यादिभिः सौलभ्यं च स्वय्यते । स्वाभाविकशब्देन नित्यत्व
मनन्पाधीनात् चाम विपक्षितम् ; ताम्पा मुक्तनित्यज्ञानादिभ्यो व्ययच्छेदः ।
तद्वलादिभ्यो व्ययच्छेदस्तु अनवधिकातिशयत्वादपि । अनवधिकातिशय
शब्दः पूर्ववत् । 'परस्य शक्तिर्विधिवैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
च' इत्याज्ञात स्वाभाविकत्वं परत्वं च सर्वेषु गुणेषु योजयामिति भावः ।
गकर्षणादिव्यूहत्रयामिष्यक्तिक्रमेण ज्ञानादिगुणद्वन्द्वभिकोक्तिः । प्रत्येकं च
गुणद्वन्द्वेऽपि पौर्वापर्यहेतुर्भगवच्छास्त्रोक्तः ; यथा— 'बल वीर्यं तथा तेज
इत्येतत्तु गुणत्रयम् । भगवत्पदमावाह्यं ज्ञानादेरुपसर्जनम् ॥' इति ।
ज्ञानमिह सर्वसाक्षात्काररूपम्, 'यः सर्वज्ञः सर्ववित् सर्वदर्शी स्वाधीनोऽ-
नादिः सर्वेश्वरः सर्वहृद्' इत्यादिभ्यः । उक्तं च नाथमुनिभिः— 'यो
वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः' इति । बल नाम भ्रमप्रसङ्ग
रहित सर्वधारणसामर्थ्यम् 'एष सेतुर्विधरथः' 'यश्च विश्व भवत्येकानात्मन्'
'सत्सवितुर्वरेण्यम्' 'ध्रुवमचलममृतं विष्णुमत्र सर्वाधारं घाम' 'यो
लोकत्रयमाविश्य विमर्त्यव्यय ईश्वरः' । 'परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमे-
श्वरः ।' इत्यादिसिद्धम् । ऐश्वर्यम् 'एष सर्वेश्वरः' 'सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः'
इत्यादिपूज्यम् अव्याहतेच्छ सर्वनियन्तृत्वम् ; 'अज्ञः सर्वेश्वरः' इति च
तन्नामपाठः । वीर्यं सर्वोपादानस्य सर्वधारणे सर्वनियमनेऽपि विकाररहि

बलैश्वर्यवीर्यशक्तितेज सौशील्यवात्सल्य-

तत्त्वम्, यथोक्तम्— 'विकारविरहो वीर्यं प्रकृतित्वेऽपि मे सदा इत्यादि । शक्ति स्वेतरसर्वनिर्नाटिका 'जगत्प्रकृतिभावो मे य सः शक्तिरित्येते इत्यादिभूता सर्वोपादानत्वात्प्रिका । यद्वा, यत् अन्यैरवश्यत्वादघटितमिव भाति, तद्वदनसामर्थ्यस्या । तेज अस्वार्थानसहकार्यनपेक्षत्वम्, तदुक्तम्— 'तेजस्तन्यानपेक्षता इति, 'सहकार्यनपेक्षा मे सर्वकार्यविधौ हि या तेज षष्ठगुण प्राहुस्तमिम तत्त्ववेदिन ॥ इति च । 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्नि ' 'ज्योतीष्या दित्ययद्राजन् कुरुन्प्रच्छादयन् श्रिया इत्यादिनिर्दिष्टं पराभिभवनसामर्थ्यं तेज केचि प्रचक्षते । लोके कश्चित् स्वापाशवस्थाया स्वविभूति न जानाति, जानन्नपि न धारयति, तात्वा वारपक्षादि न तर्क्या नियन्तु शक्नोति, शक्तौऽपि धारणनियमनाभ्या ग्लानो भवति, अग्लानोऽपि न तत्सत्तास्थितिहेतु भ्यात्, तदेतुश्च परार्थानसहकारिसापेक्ष स्यात्, नैव मसाप्रति गुणममोनितात्पर्यम् ।

अथ 'तद्यानन्तगुणस्यापि यदेव प्रथमे गुणा । यैस्त्वयेव जगत् कुक्षा वन्यऽप्यन्तर्निवेशिता ॥ 'प्रकृष्ट विज्ञानम् इत्याद्युक्तपाद्गुण्यवितति स्या आश्रितसमूहणरक्षणयोर्विशेषत उपमुक्ता गुणा उच्यन्ते । तत्र सौशील्य शोभनशीलत्वम् तच्च अतिमहीयसोऽप्यतिहीनेषु गुह्योपाख्यादिष्वपि साध्यसप्रशमनानन्यप्रबोजननीरग्रसंश्लेषस्वभावत्वम् यथोक्तम्— 'गुहेन सहितो राम 'अह वो बान्धवो जात इत्यादि । वात्सल्यम् 'शरणागत बत्सल ' इत्याद्यभिप्रेता स्वरक्षणीयतयाभिमतेषु दोषतिरस्कारिणी प्रीति । दोषाणा गुणत्वेन दर्शनमिति त्वतिवाद । भ्रमाकाशाभूतवात्सल्यकथनेन क्षमाप्युक्ता भवति, 'अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्ययाह । साधुरेव म मन्तव्यं सम्यग्यवसितो हि स ॥ 'अपि पापेष्वभिरता मद्भक्ता पाण्डुनन्दन । मुच्यन्ते पातकं सर्वं पद्मपत्रमिवाभ्रमा ॥' इति चाह ।

चातुर्यस्यैर्यधैर्यशौर्यपराक्रमसत्यकामसत्यसकल्पकृतित्वकृतज्ञता-

त्वम्, प्रभूत दत्त्वायतमत्व च । अत एव स्मर्यिन् सर्वान्स्वयमुदागताह ।
 चानुर्यम् 'रक्षणायेषु जनयन्प्रत्यय तदा इत्यादिप्रसिद्धमतिशङ्काशमन-
 दोषमोपनादिरुपमजडक्रियत्वम् येन विभीषणमुमुक्षादिषु विवक्षानप्यनु-
 वलयति, शुभाश्रयस्वाकारप्रदर्शनाद्ययक्षापायैर्येषयवैराग्यादिभ्यः च जन-
 यात । स्यैर्यं शरणागतमग्रेहो दोषप्रदर्शकैरन्तरङ्गैरप्यवम्पनीयत्वम्, तथा
 चाह— 'मित्रभावेन मप्राप्त न त्वज्येय इत्येव' इत्यादि । धैर्यम् 'अप्यह
 जीरितं जघाम' इत्यादपुक्तमत्यन्ताभिमतवियोगप्रमत्तऽप्यभिन्नप्रतिज्ञत्वम् ।
 भीमाग्राश्रितप्रतिज्ञाग्राधनाय स्वप्रतिज्ञाभङ्गेऽप्येतादृशप्रतिज्ञासिद्धिः अत
 एव 'यौ पतत्प्रथिवीं शीर्येत् तिमवान् शकलामवेत् । शुष्यन्तोयनिधि
 वृण न म मोघं वचो भवत्' इत्यादिभिरविरोधः । व्यत्ययन वा स्यैर्यधैर्ये
 व्याख्यातव्यः । अतर्कितोपनतेऽपि बलवति प्रतिपक्षे मायसदृशचित्तत्वं वा
 धैर्यम् यथाह — 'कपोतः जानक्या इत्यादि । जीयत्यपि महाबल
 रात्रौ सागरेऽवलङ्घिते विभीषणमभिपिञ्चता दर्शिताऽयं गुणः । शौर्यम्
 अमहायस्यापि भीमे परबले स्वबल इव निर्मयप्रशस्तामध्यम्, यथा—
 जनस्थानयुद्धमूलबलनिर्घर्षणादिषु । पराक्रमः प्रविष्टस्य परसैन्ये 'ठिन्न
 भिन्न शरैर्दग्धम्' इत्याद्युक्तो व्यापारः । अभिधाता प्रहता च
 इत्याद्युक्तारिमौ द्वौ गुणौ आश्रितविरोधिभङ्गाधौ धैर्याश्रयत्वा वा ॥

अथेष्टप्राणार्थो गुणात्वाह— सत्यकामसत्यसकल्पेति ॥ इह एतौ
 भावप्रधानौ, कर्मधारयवृत्तौ वा । काम्यन्त इति कामा, स्येन स्याभितैश्च
 भोग्या विभूतयः ते च सत्या नित्या इत्यर्थः । अमिध्याभूतकामत्वम्
 अप्रतिहतच्छत्व च नैरर्थक्यपुनरुक्तिभ्यां नात्र विवक्षितम् । सत्यमनल्पत्व
 स्वावतारात्पृथ्वेभोग्यान्तरसृष्टौ जगद्धापारमाधुप्रदानादिषु चामाधमकल्पत्व
 म तन तत्परत्वादिभिसतलम नि मजयत्व स्यात् ॥

उक्तगुणवर्गादिभिर्गुणकारक गुणद्वयमाह— कृतित्वकृतज्ञतेति ॥

द्यसख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णव,

कृतमिह उपक्रमः, कृतशब्दशब्दे तथा दृष्टेः, तद्वत्त्व कृतित्वम्, उपकर्तृत्वमित्यर्थः । यद्वा, 'अभिधाय च लङ्कायाम्' इत्याद्युक्तमाभितकार्यपूरणेन कृतकृत्यत्वम्, कर्तव्यज्ञेपरहितेषु कृतिशब्दप्रयोगात् । 'न मे पार्थास्ति कर्तव्यम्' इत्युक्तं विहितानुष्ठाननैरपेक्ष्य धर्मप्रवर्तनार्थानुष्ठानस्य वा विषयित्वम्, तेनापि परोपकारार्थमेव प्रवृत्तत्वमुक्तं भवति; धृत्यते च—'न कर्मणा बर्धते नो कर्नीयान्' इति, तथाच, भृत्यन्तरम्—'स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एषासाधुना कर्नीयान्' इति । अथवा आदिकर्मणि क्तः, कृतकर्तव्यत्वेनोपक्रमम् आभिताना यद्विदितम्, तत्सर्वं पूर्वमेवानेन प्रयोजक-कर्त्रा प्रारम्भमित्यर्थः । एतेन कृत परोपकार प्रत्यपि स्वस्यैव शेषित्वं वा कृतित्वम् । कृतकृतः परैः कृतस्त्वनुक्रम्यत्वस्य पश्चात्तरन्तापकारकरणेऽपि स्वयं कामन्तप्रत्युपकारकरणेऽपि अकृतप्रत्युपकारवत् तदनुपस्थितपक्षेऽपि क्षणाव तस्यैवानुद्धानम्, यथान्तम्—'न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया । यच्चिदुपकारेण कृतेनैकेन गुह्यति ॥' इति, 'भोविन्देनि यशस्कन्दस्कृणा मा दूरयातिनम् ।' 'नन्दहृषिगुह्य' इत्यादि च । एतेन सधिताना पश्चाद्दोषसमयेऽपि हितैरिणं शिक्षणमात्रप्रवृत्तत्वं तिष्ठति । अथ वा, अर्थेषु नियमान्तगानुसारेण स्वकृतं तादात्म्यप्रत्याख्यानमकृत्यवजानातीति कृतशः; यद्वचः—'शिरसा याचतस्तस्य वचनं न कृतं मया ।' इति । इदं न प्रामावन्तरे भरतस्येऽपेक्षापूरणाव स्यात् ॥

आदिशब्देन आनुशब्दमनुकोशः इत्यादिप्रसिद्धसर्वगुणसमग्रः । असख्येयशब्दः 'यथा रत्नानि जल्पेयसख्येयानि पुत्रवः । तथा गुणा ह्यनन्तरस्यान्त्यस्येया महात्मनः ॥' इत्यादिवचनस्मारकः । आभितविरोधिनिरसनापेतया कोषादेशेऽपि कल्याणशब्देन समग्रः । 'चतुर्मुखायुर्वेदि कोटिबद्धः' 'वर्षापुतैर्यस्य गुणा न अख्या' इत्यादिप्रसिद्धापरिच्छेद्यगुणानन्त्य तावत्प्रशमनस्य दुरवगाहनं न वचनं गुणगणौघमहार्णवेति ॥ एकेक

स्वोचितविविधविचित्रानन्ताश्चर्यनित्यनिरवद्यनिरतिशयसुगन्धनिर-
तिशयसुखस्पर्शनिरतिशयोच्चत्व्यकिरीटमकुटचूडावतसमकरकुण्ड-
लमैवेयकहारकेयूरकटकश्रीवत्सकौस्तुभमुक्तादामोदरबन्धनपीताम्बर-
काञ्चीगुणनूपुराशपरिमितदिव्यभूषण,

गुणस्यावान्तरानेकगुणगर्भत्वं गणशब्देन व्यज्यते । गुणगणा एव औघा
जलप्रवाहाः, तेषा महार्णव इवायमेकाश्रयभूत इति भावः ॥

अथ स्वरूपस्य विग्रहवत् गुणवच्च विग्रहस्य गोभातिशयहेतुभूतानि
भूषणान्युच्यन्ते— स्वोचितेति ॥ उत्तस्वरूपरूपगुणवत् स्वस्यानुरूपत्वं
स्वोचितत्वम् । किरीटत्वादिभेदस्य तत्तत्स्वरूपोपादानसिद्धत्वात्, आश्चर्यत्व-
स्य पृथगुक्तेः, अत्र विविधविचित्रशब्दौ हेमरत्नमुक्तादिमयत्वेन तत्तदवा-
न्तरगिरूपविशेषैश्च प्रत्येक वैषम्यं नृत्त । अनन्तशब्दश्चाश्चर्यविशेषकः ।
भक्तल्येवत्त्वविरक्षायामपरिमितशब्दः पृथुतरत्नपरः । नित्यनिरवद्यत्वाभ्या
प्राकृतभूषणव्यावृत्तिः, 'अग्न्याभरणैर्युतम्' इति हि नित्य रूपं प्रति
पाद्यते । सर्वदा निरवद्यत्वेन वा कादाचित्कावद्यमङ्गाव्युदात्तः । सर्व
गन्धस्यापि दिव्यरूपस्यामोदातिशयहेतुतया निरतिशयसुगन्धत्वम् । अन-
भिमतकाठिन्याग्रभावात् निरतिशयसुगन्धत्वम् । सूर्यादितेजोभिभावु-
कदिव्यविग्रहतेजसाग्नयनभिभूतत्वात् निरतिशयोच्चन्यत्वम् । कर्णिका
मकुटव्यावृत्त्या सर्वाधिपत्यवृत्त्यर्थं किरीटशब्देन मकुटविशेषणम् । धार
कपुरुषभेदेन हि मकुटद्वैविध्यं गिल्पशास्त्रादिप्रसिद्धम् । यद्वा, 'नाकु
ण्डली नामकुटी' इति प्रयोगात् शिरोभूषणमात्रे मकुटशब्दः ।
अथ वा, किरीटस्योर्ध्वभागो मकुटशब्देनोच्यते । मकरसन्निवेशं कुण्डलं
मकरकुण्डलम् । अविभक्तलक्षणरूपस्यापि धीवत्त्वस्य भूषणनमानतया
भूषणत्वोक्तिः, तादृशपृथक्कस्यानयोगाच्च । भूषणदेवताभ्याने तदभिष्यसि ।
मुक्तादामानि एकावलीत्रिभरादीनि । पीताम्बरस्य भूषणत्वयोनिः । गोमा-
तिशयहेतुत्वमदार्पत्वाद्यभिप्राया, यथा— 'अतमीपुष्पमवा' पीतवासा

म्यानुकुर्याच्चिन्त्यशक्तिशङ्खचक्रगदामिश्राङ्गांशमख्येयनित्यनिरवधानि-
रतिशयकल्याणदिव्यायुध,

जनार्दन । स्वभ्राजत समामप्य ह्यीशोऽवचिता मणि ॥ इति । आदिगन्धेन
च हस्तव धातुलायकादिसमग्र । उक्तगुणोत्कर्षहेतुभूतद्वन्द्वैलक्षण्यश्राप
नाम भूषणायुधयार्दिव्यशब्द ॥

एतन्माधितानामनुभवायानि भूषणान्युक्त्वा तदनुभवतद्वक्षणयारूप
युक्तानि दिव्यायुधायाः— स्वानुरूपेति ॥ पूर्वोक्तविग्रहादिविग्रहापेक्षया
स्वशब्द । तत्तदानुरूपं यथोचितं ग्राह्यम् । सर्वेषामायुधानां मयायुधका
र्यकरत्वात् अचित्पराकृत्याक्ति । कुठात्कुठुशालादिकार्यं सालशैलवसु
धातलभेदनमरुन शरणं कृतमुच्यते 'विभद न पुन सालान्' 'सहाय
कृत्यं किं तस्य' इत्यादिभिः । यद्वा, निम्नशूरिसमाविष्टतया तदिच्छानुगुण-
विचित्रतायामर्घ्यमिह विधत्तम् । उक्तं चोत्तरश्रीरामायण— 'शरा ना
नाविधाश्चापि धनुरावतः प्रहम् । अन्यथेच्छन्तं वाकुत्स्थ सर्वे पुरुषविग्रहा
इति । चक्रम्ब इतिशब्देऽपि शङ्खस्य पूर्वोक्तिः सर्वशक्तेर्मगयते । मोक्षप्र-
दानशक्तिसूचकतया अन्यर्हितत्वाभिप्राया यथोक्तं परममहितायाम्—
सृष्टिबीजं तथा पद्मं च न स्थितिनिबन्धनम् । गदा महावर्षाजं तु शङ्ख-
मुक्तिनिबन्धनम् इति । एतदन्यथापि । अथ पञ्चानां कण्ठोक्तिः प्राधा-
न्यात् । पञ्चायुधानि पञ्चभूतशक्तिरूपाणीति भागवतं प्रोक्तम्, अस्मभू-
षणाभ्यासादपु महादादितः रूपाणीति तदुभयं तात्पर्यभेदादविशेषेन
नेयम् । आदिगन्धेन हृत्पुष्पलादिसमग्र । महत्प्रभुशक्तिरूपादिविग्रहे
'त्रायुधानामनुरूपत्वम् । 'अनकदिव्याभरणं दिव्यानत्रावतायुधम् । इत्या-
दिभिः सुव्यक्तम् । नि यनिरथत्यं पूर्ववत् । 'प्रभलक्षणपौनःकल्यात्, आभ-
रणकोट्यवधि निविश्य मामातिगरहेतुनात्, अनुकूलतमम्भावत्वात्,
ममभुययविग्रहविशेषणतया मोक्षोपयोगि याद्य निरतिशयकल्याणत्वम् ॥

अगैर्विग्रहभूषणायुधादिवाग्विहस्य निरुपाधिकभोग्यस्य मर्तुं प्रधा-

स्वाभिमतनित्यनिरवद्यानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यवधिका
तिशयासख्येयकल्याणगुणगणश्रीवल्लभ , एवभूतभूमिनीलानायक ,

नभोक्तृत्वेनावस्थिता देवी प्रतिपादयन् प्रथम व्याख्येये प्राग्यप्रापकदश
योर्नित्याम्बितन्वेन निर्दिष्टा श्रियमादरातिगायादुक्तप्रकारविशिष्टत्वे प्रमाण
दार्ढ्यद्योतनाय पूर्ववत्पुनराह— स्वाभिमतेति ॥ श्रिया वल्लभ इति विग्रहे
'नित्यानुकूल ररत इत्यादिप्रमिद्धम्बभाषाया श्रियाऽप्यसौ नित्यानरति
शयभोग्य इति दर्शित स्यात् । श्री रल्लभा यस्यति विग्रहे तु, प्रियतमया
तया निवेदित न प्रत्याख्यातीति पलति । इदं च चाभिमतत्वम् 'न जीनेय
क्षणमपि विना ताम्रासितेशणाम्' 'न त्वह वा विना सीता जीनेय हि कथ
न्वा 'कश्चिन्न तद्वेगसमानवर्णम् 'कुगर्ला यदि काङ्क्षेय 'मत्कृते
काकमात्रे तु' 'यदि राम ममद्रान्ताम्' 'हुक्कर कृतवान् राम इत्या
दिभिस्तात्पर्यवृत्त्या व्यच्यते ॥

नित्यनियतप्राधान्यतारतम्यक्रमेण श्रिया महेकासनस्थे देव्यौ तच्छा
यासकाशतया दर्शयति— एवभूतेति ॥ तदाह — 'देवि त्नामनु नीलया
सह मही देव्य सहस्र तथा' इति । उपदिश्यमानधर्माधारादतिदिश्य-
मानधर्माधारस्य स्वतः प्राप्तवैयर्थ्याविरोधेन साम्य व्यपस्थाप्यम् । पररूपेऽपि
देवीत्रयसम्बन्ध प्रमाणसमत , यथोक्त बलपौष्करे— 'देवो वैकुण्ठनाथस्तु
अनन्तासनसंस्थित । सेव्य श्रीभूमिनीलाभि प्रादुर्भावेस्तु आम्बितै ॥
शङ्खचक्रधरो नित्य जानुन्वस्तैर्बहस्तवान् । अभयप्रदहस्तश्च नीलजीमूतम-
निभ ॥ ध्यातव्यो नित्यलोकस्थो भुक्तिमुक्तिफलप्रद ।' इति । नित्यप्र-थो
नित्यान् ॥ 'नागभोगो विन्यस्तवामभुजम् । इत्येतत् महितान्तरमूलम् ।
एतेन र्णभुजादिविप्रातिपत्तिरपि निरस्ता । अविन्यस्तत्तरीश्वरस्य स्वच्छन्द
वृत्त परसंशितरूपेऽपि तत्तत्प्रतिपत्त्यर्थं तत्तत्सहितोक्ता विशेषा नान्योन्य
बाधमर्हन्ति । यथा नरसिंहरूपे सप्तसप्ततिभेदा यथा च 'कृष्णरूपाण्यन-
न्तानि' इत्युच्यते, एव परव्यूहादिष्वपि यथापदेश सर्वस्य सत्यत्वम् ।

परमयोगिवाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावस्वाभिमतविविधविचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानसमृद्धानन्ताश्चर्यानन्तमहाविभ-

अनुग्रहाविमलाद्या , तथा कान्तिवारुणासूत्रवतीरुद्रासुकीर्तिप्रभृतय शेषादिपत्न्य ता अपि हि तेषा यथाह सान्त पुरस्वामिसेवार्था । एवम् 'गुणैर्दास्यमुपागतम् इति न्यायेन स्वामिर्विग्रहगुणैरपि कैकर्ये प्रेरितत्वमभिप्रेत्याह— परिचरितचरणयुगलेति ॥

एव नित्यविग्रहादियुक्तस्य नित्यसूरिसेव्यस्य मुक्तगम्य निवासस्थानमाह— परमेति ॥ 'परमयोगिवाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभाव इति स शुद्धपन्त केचिद्याचक्षते, तदा पूर्वोक्ताना सर्वेषा परत्वसौलभ्योपयोगित्वशान्नाय तदुभय स्वरूपस्वभावशब्दाभ्या विवक्षितम्, स्वरूपनिरूपक निरूपितस्वरूपनिशेपक चेति धर्मवर्गद्वय वा । एव सति पूर्वोक्तमेव मुखान्तरेणावसरे निगमित स्यात्, इतो नरमनुत्तपरमव्योमप्रकर्षकथनम् । तथा च तद्विशेषणतयैव समन्वयान्तत्वेन भीमैकुण्ठगग्रेऽप्येतत्पठितम् । परमयोगिनसाक्षात्कृतपरब्रह्मस्वरूपा श्वेतद्वीपवासिन , 'ये तु मुक्ता भवन्तीह नराभरतसत्तम । तेषा लक्षणमेतद्वि यच्छ्वेतद्वीपवासिनाम् ॥ इति हि स्मर्यते । परमव्योम स्वरूप शुद्धसत्त्वमयम् । तमस परस्यापि परमव्योमस्वरूपस्यापरिच्छेद्यत्वमूर्धादिभागेन व्यवस्थाप्यम् । तत्स्वभावो भोग्यतमत्वादिरूप । विविधशब्दो भोग्यप्रभतिषु त्रिष्वप्यन्वेतव्य । भोग्यम् अप्राकृत स्वाभयशब्दादि । तदुपस्थापकतया स्वीकृतानि भोगोपकरणानि । भोगस्थानानि क्रीडापर्वतादीनि । स्वरूपगुणसत्त्वानादिवैचित्र्यातिशयेन नित्यमपूर्ववदनुभाव्यतया अनन्ताभयत्वम् । प्रत्येक महद्भिरसङ्ख्यातैश्च खभूषणभद्रामनादिभिर्योगादनन्तमहाविभवत्वम्, पर्यङ्कविज्ञादिषु हि विचित्रनदीहदसभादिविशिष्ट मुक्तगम्य स्थानमुपदिश्यते— 'सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उग्रे यत्र देवानामधिदेव आस्ते—' इति च तत्त्वकारा अपीयते । पूर्वोक्तापरिच्छेद्यत्वे हेतुरनन्तपरिमाणत्वम् । अनित्यसावयस्थानान्तरस्वच-उद्गर्गमिह नि

वानन्तपरिमाणनित्यनिरवयनिरतिशयवैकुण्ठनाथ,

त्यनिरवयवत्योक्तिः । अत्र षड्विंशतिप्रतिपाद्यानां भूतानां तत्तत्पारुष्याणां च वेपाचित् भगवद्वित्वेष्टत्वेन नित्यत्वमविच्छेदम् । त्रिगुणवत्प्रमिता भगवत्स्वरूपतिरोधानादिहेतुतामावात् निरवयवत्वम् । निरतिशयस्य स्थानगुणैर्गर्वैः सर्वस्थानातिशयित्वम् । यथोक्तं महामारुते — ‘स्वभावि कामचाराणि विमानानि मभास्तथा इत्युपक्रम्य, ‘एते वै निरयास्वात् स्थानस्य परमात्मनः’ इति, ‘आत्मा वेद्यस्मात् प्राप्ता यत्र यत्वा न शोचति । ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च सादृशाः ॥’ इति च । ‘कुठि गतिप्रतिप्राते’ इति धातुः गतिः अवगतिः । ज्ञानप्रतिघातकर्मप्रसङ्गरहिता नित्यसूर्यो विष्णुः, तैः भगवत्सादृशं वैकुण्ठशब्दोऽप्राकृतज्ञानपरः ; ‘विज्ञानसारधिर्यस्तु मनःप्रग्रहवाहिनः । सोऽभ्यन्तः पारमात्रेति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥’ इत्यादिभिस्तिसिद्धिः । अत्र हि व्यतिरेकविभक्तिस्वारस्यात् ‘परमे व्योम न्’ इत्यादिभ्रैकाध्याय परमपदशब्दो न परमात्मस्वरूपपरः । ‘नाकस्य पृष्ठगात्रस्य गच्छेद्भ्रसल्लोकताम् ।’ ‘दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयम् ‘एकां न्तिनः’ इत्यारभ्य ‘तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः’ इत्यादिभिः स्थानविशेषस्य स्पष्टोक्तेः । न चैतेषामण्डान्तर्वर्तिभगवत्लोकविशेषत्वम्, तदन्तर्वर्तिना सर्वेषामुत्पत्तिनाशध्वनात्, एतस्य च नित्यत्वाद्यारत्वाजरावोक्तं, ‘अण्डं भिक्षा तभोद्वता’ इत्यादिभिरण्डवद्भिर्भूतव्यवचनाच्च । तथापि त्रिगुणान्तर्भाषोऽस्मिन्ति चेत्, तत्र ; तमस्तत्त्वादयोऽन्वा मुक्तालोपनिषदि प्रलयप्रतिपादनात्, मुक्तगती शीर्षकपालप्रभृति तमःपर्यन्तं तत्त्वभेदेन गन्तव्यदेशाभिधानात्, ‘आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ‘तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः’ इत्यादेशः । नाथ ईश्वरः । ‘नाथुनाथु याज्योपतापै शर्षाशी-पु इति नाथतेरैश्वर्यार्थत्ववचनात् तस्मिन् दिव्यदेशे भगवतः ऐश्वर्यं दरेनाप्यपह्नेनुयमज्यमिति भावः ॥

एष नित्यविभूतियोग उक्तः ; अप तत्प्रातिद्वन्द्वलीलाविभूतियोग

स्वसंकल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिस्वशेषतैकस्वभावप्रकृतिपुरुष-
कालात्मकविविधविचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्था-

वदेन् 'कारणं तु ध्येयं' 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्', इत्यादिप्रसिद्धस्य
मुमुक्षुसमाश्रयणीयस्य 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते', 'जन्मानस्य
यतः', इत्याशुक्तलक्षणमप्याह— स्वसंकल्पेति ॥ वद्वानामीश्वराभिमतता
परिज्ञानेन प्रायशः प्रवृत्तिरिति ज्ञापयितुम् अचित्समभिव्याहारेण सर्वत्र
दक्षित्वाधारणं सकल्पानुविधायित्वमुक्तम्, प्रकृत्यादीनां स्वरूपस्थित्यो
रीश्वरनित्येच्छावशेन नित्यसिद्धत्वमिहाभिप्रेतम्, प्रवृत्तिषु तु सत्त्वजगन्म
त्यम्, प्रकृते स्वरूपं त्रैगुण्येन निरूप्यम्, समारिपुरुषस्य तु सत्सुचित-
शान्त्येन, कालस्य तु कलामुहूर्तादिमयत्वेन, त्रयाणां स्थितिः पूर्णवत् ।
प्रवृत्तिरित्यापारः । अत्र प्रकृतिग्रहणं प्राकृतानामप्युपलक्षणम् । तेन नारा
यणशब्देन 'नराजातानि तस्यानि' इत्यानुत्तनिरुक्तिरुच्यते । प्रकृत्या
त्मकजगदुक्तया वा कार्यतत्त्वसंग्रहः । लीलाविभूतेरशेषत्वान्यशेष-वभ्रमसम
वस्थानत्वात् तदपनोदनाय अत्र स्वशेषतैकस्वभावत्वमुक्तम् । शेषत्वस्य
शरीरलक्षणत्वसिद्धये यावत्सत्ताकत्वमिह निवक्षितम्, तथा निरुपाधिना
न्यशेषराहित्यं च । अत्र शरीरस्य भावेष्वाधेयत्वादेषु सत्त्वानुविधायित्वो
क्त्या नियाम्यत्र शाब्दम् । आधेयत्वमप्यभिप्रेतम् । प्रकृत्यात्मकत्वं भोग्य
भोगोपकरणादौ । समष्टिर्वाष्टपुरुषविभागरूपतया पुरुषात्मस्य भोक्तृवर्गे ।
अत्र भोक्तृत्वं कर्मोपाधिकम् । परमपदे तु निरुपाधिकभोक्तृणां सत्तामप्य
नुक्तिस्तत्रत्यानां स्वार्थानस्वार्थभोक्तृत्वभ्रमराहित्याभिप्रायेण । क्षणलयादिषु
कालावच्छेदेषु कालात्मकत्वम् । तेषां जगच्छब्देन ग्रहणम् अभूत् आस्त
भविष्यतीत्यादिरूपेण जगद्विशेषणत्वप्रतीत्यनुसारात् । व्यामस्यापि कालस्य
लीलाविभूतिमात्रे पठनम् 'कालः स पचत तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः'
'कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यदिभूते परिणामहेतुः' इति नियमि-
भूतेरकालकाल्यत्युक्त्यर्थम् । तत्र तत्तदनित्यसद्भावोऽपि लीलाविभूतिवत्

नरूपनिरिलजगद्गुदयविभवलयलील, सत्यकाम, सत्यसकरूप, पर-

कालनियमो नास्त्येति विज्ञाप । भोग्यप्रभृति सर्वं प्रेत्यव विनिधम् । तत्त
दधान्तरविशेषविकल्पया त्रिचिप्रत्वोक्ति । आश्चर्यतया वा, 'जगदेतन्म
हाक्षर्यं रूप तस्य महात्मन इति श्रुच्यत । एकैकवर्गव्यक्तीनामसत्त्वात्-
त्वादनन्तत्वं । भाग्यभोगोपकरणादीनि पूर्ववत् । प्राकृतत्वादिरिह विशेष
प । भोगध्वान् सुरगुह्यानुभवा मरु । महदानीन्वयन्तब्रह्माण्डादीनि च
सगुह्यता निखिलशब्देन कतिपयजगत्कारणविरिञ्चादिव्यावृत्ति । निरिलज
गद्गुदयादेरेकैकस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वं सम्भवत्यपि व्याहृतिप्रथादिनीत्या सम्भ्रतं
भिन्नकृतृकस्वगङ्गा निरसितुमिव त्रितयोक्ति । जगन्निष्ठानामुदयविभवध्वान्याना
परमपुरुषलीलात्याचि सर्वांशरसरतया तत्तद्विशिष्टरूपेण तत्तदवस्था भवती-
त्युपादानस्य सूचनाया । परिपूर्णतया प्रयोजननिरपेक्षस्य कथं जगद्वापार इति
शङ्कानिरसनाय लीलाशब्द । 'क्रीडतो बालकस्येव' 'क्रीडाहरेरिदं
सर्वम्' 'हरे विहरसि क्रीडाबन्धुकैरिव जन्तुभिः । 'लज्जवत्तु लीला-
वैवल्यम्' इत्यादिभिस्तत्सिद्धि । लीलारूपप्रयोजनरताऽप्यवातसमस्तक-
मस्य सवन्नाविहितेच्छत्वं ॥

एष नारायणशब्दोक्त शरण्यव यथानिर्गुण सवाधितम्, अथ
'सत्यनाम' इत्याद पूर्वापरपुनरुक्तिपरिहाराय प्राप्तुक्तश्लेषार्थेषु इदं ममा
ख्याष्टरु प्रमर्णामित्यत इति केचिद्व्याचख्यु । तत्र चतुर्णां समाख्यात्वं
व्यक्तम् । सत्यकामादिशब्दानां कथंचित्समाख्यात्वं कल्प्यम् । परब्रह्मभूते
त्यत्र तु ब्रह्मशब्दमात्रं समाख्या, अन्यथापि नामस्वरूपेण गौरव स्यात् ।
अत्र परशब्देन विशेषण त्वौपचारिकप्रयोगव्यवच्छेदार्थम् । सत्यकामसत्य
मकल्पशब्दौ पूर्वं विशेषणमात्रपरतयोक्तौ, इह न तत्प्रमाणतया यथाश्रुति
तत्तद्विशिष्टवियतयोक्ति विज्ञाप । लीलापदसूचित जगत्त्रिमित्यमपि मत्स्य
कल्पत्वेन स्थापितम्, जगद्गुदयादिलीलात्प्रयोजितमुपादानम् नु 'पर-
ब्रह्मभूत इत्यनेनाभिप्रेतम्, 'भवं ग्यात्वदं ब्रह्म तत्रान्यत्' इत्याद्युगा

ब्रह्मभूत, पुरुषोत्तम, महाविभूते,

रान् । एवमभेदश्रुतिबलादुपादानत्वाभिमतस्य ब्रह्मण स्वरूपपरिणामपक्षेण
चिदचिद्वत्सर्वदोषान्वय शङ्क्येतेति तत्परिहाराय स्वयमेव गीत श्रुत्यर्थ-
माह—पुरुषोत्तमेति ॥ अत्र पञ्चम्यादिविभक्तित्रयेऽपि समासो द्रष्टव्यः ।

नन्वेव भेदाभेदश्रुत्योर्विरोधादन्यतरबाध स्यादित्यत्र घटकभूतिसि-
द्धमाह—महाविभूते इति । विभूतिज्ञानोऽत्र नियन्तव्यपरः । 'यद-
ण्डम्' इति श्लोकार्थं इहानुमयेयः । शरीरतया विभूतित्वादत्र स्वरूपभे-
देऽपि सामानाधिकरण्य मुख्यमिति भावः । एव सर्वविक्षणस्य सर्वनि-
यन्तुर्जगत्पारलौलाया स्वबलभासामरस्यमभिप्रेत्याह—श्रीमन्निति ॥
'विभूतिं प्रति शेषित्व द्विष्टमित्यभिप्रेत्याह—श्रीमन्निति इति व्यासा-
यां । विभूतिनामाधेयत्वादिनियमे शरीरस्य व्यञ्जयितुमाह—नाराय-
णेति ॥ नित्यविभूतियोगं ह्यद्वयसृष्ट्यादानत्वं च प्रभूतोपकारकत्वशपनाय
विशेषतः सूचयति—वैकुण्ठनाथेति ॥ इदं सम्बुद्धिद्वयं वा, तदा तु
सत्त्वादिसाक्षात्कारप्रतिपाद्यकरहितदेवादिसम्बन्धी वैकुण्ठः । अपेक्षितसि-
द्धयर्थं सर्वैरपि याचनीयस्तददानादावीश्वरश्च नाम ॥

एतत् 'सत्यकाम इत्यादिपदाग्र प्राप्याकारनिष्कर्णार्थमिति पञ्च-
मपि प्रगुणीदुर्म — 'सोऽभ्युते सर्वान्कामान्मह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति
कामजन्दोदितानां ब्रह्मगुणानामपि प्राप्यतात्तिमभिप्रेत्याह—सत्यका-
मेति ॥ प्राप्यानुप्रविष्टनित्यविग्रहविभूतिद्वययोगेऽपि केचित्सत्यकामशब्द-
प्रमाणयन्ति । यद्वा, मुमुक्षूणां भोक्तव्यसृष्टेर्भोगस्य चोपररणतया मत्ता-
नित्या पदार्थां अस्य सन्तीनि भावः । प्राप्तिदशायां विभूतिद्वयेऽप्यपूर्वा-
नन्तभोग्यव्यवस्थमाह—सत्यसकल्पेति ॥ प्रकृष्टभोग्यतयापि निरतिश-
यवृहत्त्वमाह—परब्रह्मेति ॥ 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यदिभिरभे-
दापत्तिशङ्का परिहरन् रद्विमुक्तविलक्षणतया वैक्योद्देश्यत्वसमयमाह—
पुरुषोत्तमेति ॥ वैक्यस्थानोपकरण्यादिमहत्त्वमाह—महाविभूते इति ॥

श्रीमन् , नारायण, वैकुण्ठनाथ,

मपलीकस्य केनयौद्देश्यत्वं सूचयति— श्रीमन्निति ॥ सगन्धगुणविभूति-
व्यापारे सर्वेषां भोग्यत्वातिशय प्रकाशयितुमाह— नारायणेति ॥
सुरिसेव्यरिप्रहृदिशिष्टस्य देवयानपथिरविभ्रमस्थानत्वमभिमधायाह— वैकु-
ण्ठनाथेति ॥

अत्र तृतीयमपि पञ्च ब्रूम — प्रकृतस्य शरण्यस्य स्वीकृतसर्वभरति
नंहणनम मलयनामादिभिरणाम पर्देरेव घोष्यते सत्यकाम काम इह प्रप
न्नेभ्यो निरतिशयानन्दप्रदानेच्छा, तस्या सामर्थ्याविनाभावात्सत्यत्वम्, तच्च
अमोघत्वम् । सत्यमनन्योऽत्र प्रतिगन्धनितर्तनरिपय । 'सर्वपापेभ्यो मोक्ष-
यिष्यामि' इति हि त्रमेवात्येति भाव । परब्रह्मभूत निरतिशयबृहत्तमवि-
शिष्टस्य स्वाश्रितानां ज्ञानतो भोगतश्च परमसाध्यपर्यन्त ब्रह्मयितासि । पु-
रुषोत्तम 'यो मामेवम्' इत्यादिना तत्त्वविदा कृतकृत्यत्वोक्त्या तन्निर्वाह-
सर्वभरत्व त्रयैव सूचितम् । यद्वा 'पणु दाने' पुरु सनोतीति पुरुष, बहु
प्रदेभ्य सर्वेभ्य उत्तमत्वात् पुरुषोत्तम । महाविभूते विभूतिरिह विभवन-
म्, प्रभवनम्, नियमनमित्यर्थ । तस्य महत्त्वमपरिच्छिन्नत्वम्, नश्विता
न्ससारकाराण्यहान्निर्गमस्य तदर्थतया सर्वं नियच्छसीति भाव, 'अनन्तो
देशकालादिपरिच्छेदविवर्जित । महाविभूतिरित्युक्ते' व्याप्ति सा महती य
त ॥' इत्यत्रापि नियन्तृत्वेन व्याप्तिर्विषयित । श्रीमन् श्रिया नित्यमपु-
नस्तत्त्व त्वदभिमतमाश्रितकृत्य निर्वहसि । नारायण संयन्धमनुसंधाय दाय-
विभागन्यायेन स्वामितया स्वार्थं स्वय स्वात्मान प्रापयित्वासीति भाव ।
वैकुण्ठनाथ ॥ दिव्यपर्यङ्कमुगासिकाया निजपादमूलसेवा दानुमवस्थितोऽ-
सि । इति त्रिष्वपि पक्षेषु मुगभेदे पुनरुक्तिपरिहार सिद्धः ॥

अथ शरण्यस्य समर्पितसर्वभरस्वीकरणानुगुणा ररस्य चाधिकारो
पायनिष्पादका उक्ताश्चानुक्ताश्चाकारा अष्टादशाभि पदैर्निष्कृत्यानुसंधीयन्ते,
तत्र स्वापराधस्त्रनिर्गन्धहेयसगन्धस्वरक्षणमिसादादिदोषपरिहारोपयुक्ताना

अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यैश्वर्यसौन्दर्यमहोदधे,

गुणविशेषाणां प्रकर्षः प्रथममुच्यते— अपारेति ॥ कारुण्यस्यापारत्वम् अवश्यदण्डनीयेष्वस्मादशेष्वपि प्रवृत्तेः; यथा— ‘वधाईमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत्’ इति, स्वेनाप्युक्तम्— ‘मच्छरैस्त्व रणे शान्तस्ततः पूतो भावपति’ इति, ‘गच्छानुजानाभिरणार्दितस्त्वम्’ इत्यादि च । स्यूनाधिकत्व दर्शनजनितानुशासनाप्यसपरिहारार्थमिह सौशील्योक्तिः । तस्यापारत्व विशेष-शेषु विरिद्धादिषु विष्णवाद्यवतारैः, अनभिषेपु च मत्स्यकूर्मादिषु तत्तत्स्वरूपैरवतारैः, निर्विशेषनीरन्ध्रसंश्लेषात् । वात्सल्यस्य अपारत्व ‘रिपूणामपि वत्सलः’ इत्युक्तम् । औदार्यस्यापारत्वम् अर्थिपूदारत्ववचनहेतुभूतमर्थित-प्रदाने स्वप्रयोजनाभितथिमत्वम्, सञ्चितेभ्यः सविभूतिक स्वात्मानं दत्त्वा तदनुबन्धिषु पशुमनुष्यपक्ष्यादिष्वपि अविभ्रान्तस्व वा, ध्रूयते हि— ‘नास्या-वरपुरुषाः क्षीयन्ते’ इति, ‘नास्याब्रह्मविकुले भवति’ इति च । ऐश्वर्यस्य कथनमिहानादिकाल स्वरस्यविपरीतवृत्तात् केनचिद्व्याजेन स्वयमेव नियम्याभिमुखीकरोतीति ज्ञापयितुम् । तस्य अपारत्वम् ‘सत्सार-न्यूतताभीतास्त्रिदशाः परिपन्थिनः’ इति न्यायेन ब्रह्मादिषु देवेषु तृप्तिवादिषु सुहृत्सु वा विरुग्मानेषु तानपि शरणागतानुगृहीकर्तुं समर्थत्वम् । सौन्दर्यस्य अपारत्व विरुद्धप्रकृतीनां शूर्पणखादीनां सत्त्वस्थानामूर्षाणामप्य-विशेषेण दृष्टिचित्तापहारितया तुष्ट्याजनकत्वम्, असङ्गासनादिशान्तकत्व च; यथोक्तं श्रीपौष्करे अर्चावतारप्रकरणे— ‘सन्दर्शनादकस्माच्च पुष्टा समूढचेतसाम् । कुवासना कुबुद्धिश्च कुतर्कनिचयश्च यः । कुहेतुश्च कुभा-वश्च नास्तिकत्व लय व्रजेत्’ इति । अतिमुन्दरनित्यविग्रहेण भगवतः परत्वानुसंधानं तत्तानिष्पत्कारणमिति च तत्रोक्तम्— ‘नित्यसिद्धे तदा-कारे तत्परत्वे च पुष्कर । यस्यास्ति सत्ता हृदये तस्यासौ सनिधिं व्रजेत् ॥’ इति । तत्सूचनार्थमैश्वर्यसौन्दर्ययोरिहाव्यवहितपठनम् ॥

‘सर्वस्य शरणं मुहुत्’ ‘मुहुद सर्वभूतानाम्’ ‘सर्वलोकशरण्याय’

अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्य, प्रणतार्तिहर, आश्रितवात्सल्यै-
कजलधे, अनवरतविविधनिखिलभूतजातयाथात्म्य, अशेषचराचर-

‘सर्वयोग्यमनायासम्’ इत्यादिप्रसिद्धस्वभावस्य वायसवानरराधसादिविशे-
षानादरेणाङ्गीकुर्यतस्ते मादृशजनेऽपि गुणवृत्तादिनिर्गुणो न त्यागकारणमि-
त्याह — अनालोचितविशेषेति ॥ अत्र विशेषशब्दविवक्षितमनालोचित
गुणगणेति श्रीवैकुण्ठगद्ये व्यञ्जितम् । प्रपत्तेः सर्वाधिकारत्वमपि अनेन प्रका-
शितम् । ‘तुर्गससारकान्तारमपारमभिधायताम् । एकः कृष्णनमस्कारो मु-
क्तितीरस्य देशिकः’ ‘प्रणम्य कृष्ण सहसा’ ‘एकोऽपि कृष्णे मुकृतप्रणा-
मः’ इत्यादिपूक्तमल्पयत्नप्रसाद्यत्वमाह — प्रणतार्तिहरेति ॥ अनेन त्व
स्य एवविधायकत्वादेतुः अवतारविशेषोऽप्यनुसहितः ; उक्त हि स्वयमेव —
‘निरस्तेतरभोगाशो वरद शरण गतः’ इति । अत्र प्रणतशब्दः प्रकृतानु-
गुण्यात् ‘प्रपन्नार्तिहर विष्णुम्’ इत्याद्यनुसाराच्च प्रकृष्टप्रह्लाभाषयुक्तप्रपन्न-
विषयो वा । प्रस्तुतावतारे व्यक्ततम स्वस्मिन्नुपकारतम च वात्सल्यगुण पूर्व
द्विरुक्तमपि ‘मित्रभावेन सप्राप्तम्’ ‘दोषो यद्यपि तस्य स्यात्’ इत्यादि-
स्मरणाय पुनराह — आश्रितेति ॥ वात्सल्यगुणोदधौ विप्रहादिक निमग्न
भवतीत्यभिप्रायेण एवशब्दः । अत एव हि सर्वज्ञत्वादौ स्थितेऽपि अवि-
ज्ञातृत्वाद्युक्तिः । उपायान्तर स्वीक्रियतामित्यत्र ‘अस्मान्वेत्य परान्वेत्य’ इति
प्रकारेण मादृशानामकिञ्चनानामधिकर्तव्यं हिततम त्वमेव जानासि, त्वदाय
त्तानुकूल्यस्य च शेषवृत्तिविधानेऽपि ‘न त्व मुक्तो न वा गतः’ ‘सर्वज्ञस्य ते’
‘त्वयाऽपि लब्ध भगवन्निदानीम्’ ‘यदि मे न दयिष्यसे’ इत्यादिक न विश्वा-
सनीयमित्यभिप्रायेणाह — अनवरतेति ॥ अनवरतनिखिलशब्दाभ्यां ज्ञानस्य
कालतो विषयतश्च सक्रोचो व्युदस्तः । ‘त्वमेवैव कुरुष्व माम्’ ‘कुरुष्व
मामनुचरम्’ इत्यादिन्यायेन त्वदधीनव्यापारस्य मे त्वयैव प्रातिकूल्य-
निवर्तनादिनमपि कार्यमित्याह — अशेषचराचरेति ॥ निखिलशब्दः
स्वरूपस्थित्यादिनियन्तव्यकात्स्न्यपरः, सार्वकालिकनियमनवात्स्न्यपरो वा ।

भूतनिखिलनियमननिरत, अशेषचिदचिद्वस्तुशेषिभूत निखिलजग-
दाधार, अखिलजगत्स्वामिन्, अस्मत्स्वामिन्, सत्यकाम, सत्य-
संकल्प, सकलेतरविलक्षण,

आगमैराचार्यादिभिरन्तरात्मतया च बहुप्रकार हि नियमनम् । न हि
अविधेय ते किञ्चित्, येन मे अभिमत प्रतिबन्धाद्विलम्बेत, अलभ्य
वा स्यात्, इति भावः । परिपूर्णस्य मे त्वदङ्गीकारेण न किञ्चित्प्रयोजन-
मित्यत्राह— अशेषचिदचिदिति ॥ न हि मदेकवर्जं तव सर्वशेषित्वम्,
अतो मगाप्यतिष्ठमे तव चार्थः प्रकल्पत इति भावः । तथापि यथावस्थि-
तरक्षापेक्षा तव नास्ति कथं च त्वं रक्षणीयः ? इति शङ्कायामाह— नि-
खिलजगदाधारेति ॥ गुणादिवत् त्वदपृथक्स्वविशेषणस्य ममापेक्षाम-
न्तरेणैव सत्तत्तादिकं त्वयैव रक्ष्यते, तत्तापत्त्यर्थं रक्षापेक्षादिकमपि त्वयैव
कारयितव्योऽहम्, न हि त्वदधीनसत्ताकस्य मे त्वन्निरपेक्षप्रवृत्तिः सम्भव-
तीत्यभिप्रायः । एवमेव हि शेषभूताज्ञा स्वतन्त्रस्वामिना त्वयैव यथेष्टं त्वं
मुद्दिश्य विनियोगः क्रियते इत्याह— अखिलजगत्स्वामिन्निति ॥ इष्टानिष्ट-
प्रदानसाधारणेऽस्मिन् मद्भिन्नियोगे किं तवायातमित्यत्राह— अस्मत्स्वा-
मिन्निति ॥ भदाचार्यतन्मत्तिसामुख्येन ममैवविधायकत्वस्य शान्ताद्यवस्थाप्रदा
नरूपोपकारे प्रवृत्तेन त्वया शेषपूरणं कार्यमिति भावः । परिपूर्णतया पूर्णो-
पकारप्रत्युपकारनिरपेक्षस्य तव अकिञ्चननित्यसापेक्षसधितरक्षणमात्मीयानि
स्वगुणपरित्राणमिति सूचयति— सत्यकामेति ॥ सर्वशेषेस्तव नित्यत्वि-
र्ये मन्निवेद्यनमीपत्करम्, न हि त्वद्वत् केनापि हन्तुं शक्यमित्याह—
सत्यसंकल्पेति ॥ तथाप्यपेक्षितार्थमन्यः कश्चिदाधीयतामित्यत्राह— सक-
लेतरविलक्षणेति ॥ ‘विष्णुपोतं विना नान्यत्किञ्चिदस्ति परायणम्’ ‘भवता
कथ्यते सत्यं विष्णुरेकः परायणम्’ इत्यादिभिः अन्येभ्यस्तव मोक्षप्रदत्वा-
दिरूपविशेषं पश्यन्नहं मुमुक्षुः कमन्यमाश्रयेयम्; न हि परतन्त्रः कश्चित्
स्वतन्त्रकृत्यं प्रार्थनीयः; न त्वं परतन्त्र इति भावः । यद्यर्थिनं सा

अर्थिकल्पक, आपत्सख, श्रीमन्, नारायण, अशरण्यशरण्य, अन-

नाद्रियसे कथं तच्च औदार्यप्रथा जीवेदित्यभिप्रायेणाह— अर्थिकल्पकेति ।
अर्थी च कल्पकश्चेति विग्रहः । अर्थिनां कल्पद्रुम इति वा । उक्तं
हि— ‘स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य च’ इति । अर्थिनः कल्प-
द्रुमा यस्य सः अर्थिकल्पक इति वा विवक्षितम्; यदगीयत— ‘उदाराः
सर्वे एवैते’ इति । अभिमतपुरुषार्थदानार्थमर्थिनामुत्पादकः शास्त्रादि-
मुत्प्रेनार्थित्वापादकश्चेति वा । एष पूर्वोक्तस्याप्यौदार्यस्य अतिशयप्रदर्शने
सात्पर्यादपुनरुक्तिः । ‘शतं मया यस्मिन्नेन’ इत्यादिकमनुसदधानः पाञ्चाली
गजेन्द्रादिवदापन्नस्यानन्यगतिकस्य मम एतामापदमवेक्ष्य रक्षितुमर्हसी-
त्याह— आपत्सखेति । आपदि सस्तिक्त् सरक्षक इत्यर्थः । विश्व-
सनीयत्वस्नेहविययत्वादिसूचनाय सस्तिशब्दः । शत्रुमपि ‘तस्मात्परिश्रान्त
इति व्यवस्य न त्या शरैर्मृत्युवशं नयामि’ इत्यवोचत् ॥

एव द्वाभ्यामिष्टप्रापकत्वम्, अनिष्टनिवर्तकत्वं च दर्शितम् । अथ
तत्र समानाभिप्रायतया नित्ययुक्तामखिलजगन्मातरं पुरस्कृत्वतो मे महामतो-
ऽपराधास्तवया क्षन्तव्या इत्याह— श्रीमन्निति ॥ सवन्धगुणविभूतिप्रयो-
जनम्यापारास्ते मनुष्येभ्यः मन्दफला मा भूवन्, अत आत्मानं नातिवर्तेथा
इत्याह— नारायणेति ॥ उत्तरखण्डस्यापेक्षया पूर्वं श्रीमन्नित्याहुक्तम्;
इह तु पूर्वखण्डस्यापेक्षया उक्तैः स्वभावाः फलितमाह— अशरण्यशरण्ये-
ति ॥ स्मर्यते हि— ‘अगतीनां गतिर्भवान्’ इति । अत एव अनालो-
चितेत्यादिना न पुनरुक्तिः, सत्र हि तारतम्यानादरे सात्पर्यम् । एतत्सर्वं
व्याख्येयविवक्षितप्राप्यप्रापकाकारप्रपञ्चनम् । अस्म्यहमेवम्, एतावतापि कि-
त्वा लब्धम्, सर्वत्र हि शास्त्रार्थे अधिकारोऽपेक्षित इत्यत्राह—
अनन्यशरण इति ॥ तत्त्वविदोऽनन्यप्रयोजनस्य मम सिद्धोपायान्तरं
नास्ति, ‘अहमस्म्यपराधानाम्’ ‘न धर्मनिष्ठोऽस्मि’ इत्याहुक्तावस्थाविशे-
षविदश्च मे साध्योपायान्तरमपि नास्तीति प्रतिबुद्धोऽस्मि; अयमेव हि

न्यशरणं त्वत्पादारविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये ॥ अत्र द्वयम् ॥

पितरं मातरं दारान् पुत्रान्वन्धून्सखीन्गुरून् ।

रत्नानि धनधान्यानि क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥

समालाधिकार इति भावः । इदं तु व्याख्येयस्थोत्तमपुरुषाभिप्रेतमिति शङ्कनाय, अहमपि न मम शरणमिति व्यञ्जनाय च, अधिकोऽहंशब्दः । अपवा अनन्यशरण इत्युपायान्तरशून्यत्वम्, अहमित्युपायभीरुत्वम्, अति शङ्काराहित्यं, प्रयोजनान्तरतदुपायपरित्यागित्वं, मोक्षार्थप्रपन्नपुण्यत्वञ्च व्यङ्ग्यतः । एतत्तुचितं कार्पण्यविस्तरं प्रतिवचनवाक्येषु गद्यान्तरयोश्च द्रष्टव्यं । त्वदित्यादिना पूर्वस्मिन्पदक्रमानुसरणम् । त्वच्छब्दः शरण्यत्वोपयुक्तसर्वाकारवैशिष्ट्यपरः । पादेत्यादिकं प्रागुक्तार्थम् । अत्र द्वयमित्यस्य व्याख्यातप्रायमिति शेषः तात्पर्यं तु पूर्वमवोचम् । यद्वा द्वयम्, अर्था नुसधानेन सह एवमुक्तमिति वा, वक्तव्यमिति वा विवक्षितम् । वाक्यान्तरैः पुनः पुनः प्रपन्नत इति तु नाशङ्कनीयम्, एकसाध्यसिद्धयर्थं प्रपत्तावृत्तेः प्रतिषेधात्, इह साध्यान्तरायोगाच्च । पितरमित्यादिकं तु स्ववाक्यव्यतिरेकधनसंवादादमुक्तेन अनन्यशरणत्वादिकं विशदीकृत्य वक्ष्यमाण-
पञ्चप्रार्थनाप्राप्तावनात्मकमिति द्वयार्थस्य समुदितोक्तिः । तथा ह्यत्र सोपाधिकभोग्यतदुपायत्वात् निरुपाधिकभोग्यतदुपायविशेषपरिग्रहश्च स्पष्टयित्वा प्रसादय इत्यादिना मोक्षमित्यन्तेनोत्तरव्यञ्जस्य दोषनिवृत्तिप्रार्थनासंगृह्यते । पित्रादीनां त्यागोक्त्या भृत्यादिचेतनान्तरत्यागः कैमुत्यसिद्धः । वन्धुशब्द इह सम्बन्ध्यादिपरः । रत्नानीत्यादिकमुत्कटभोग्यत्वमोगसाधनत्वानामचेतनान्तराणामुपलक्षणम् । चकारेण वा अनुसक्तमुच्यते । प्रियेषु हितेषु च मोक्षतदुपायानुपपत्तेषु कुत्रचित् सङ्काऽपि न युक्त इति शङ्कनाय पितरमित्यादिविविधोक्तिः ॥ एव लोकसिद्धप्रियहितान्युदाहृत्य सर्वधर्मानित्यादिना आख्येयानि साधनानि साध्यानि चाह । तत्र सर्वधर्म

सर्वधर्माश्च संत्यज्य

सर्वकामांश्च साक्षरान् ।

लोकविक्रान्तचरणौ

शरणं तेऽग्रजं विभो ॥

शब्दः सिद्धसाध्यरूपसपरिकरधर्मकात्स्न्यपरः । सर्वकामानिति हिरण्यगर्भा-
दिपदपर्यन्तकाम्यविषयः । अक्षरशब्द इह आत्ममात्रानुभवगोचरः ।
धर्माणां कामानां च उपयोगित्वेन वा पित्राद्युदाहरणम् । तच्च यथासंभ-
वद्रष्टव्यम् । पित्रादीनां त्यागश्चात्र काम्यधर्मोपयोगितया अर्थकामोपयोगि-
तया वा अनुपादानम् । अत एव 'मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचा-
र्यदेवो भव' 'वृद्धौ च मातापितरौ' इत्याद्युक्तभगवदाशानुपालनं न निव-
ध्यते । सर्वधर्मशब्देन मोक्षसाधनभूतोपासनवर्गसंग्रहेऽपि तन्निवृत्तौ 'विहित
त्वाच्चाश्रमकर्मापि' इति न्यायेन वर्णाश्रमधर्माणामनिवृत्तिः । तदिह
त्रैवर्गिकधर्मेषु प्रयोजनान्तरेषु मोक्षोपायान्तरेषु च साधारण नैराभ्य-
त्यागः, तत्र पुरुषार्थान्तरेष्वस्यास्थिरत्वादिदोषदर्शनादौपाश्रयम् । तत एव
तदुपायेष्वपि मुक्तिसाधनेष्वन्येषु स्थावस्थादर्शनेन दुष्परत्वादिना नैरा-
श्यमिति विशेषः । संत्यज्य सम्यक् त्यक्त्वा, सत्पासन परित्यज्ये
त्यर्थः । यद्वा पञ्चाङ्गसमुत्तायां प्रपत्तेरङ्गत्वेनाङ्गित्वेन वा अनुपादानमिह
धर्माणां त्यागः । सोऽयं प्रपत्त्युपकारकत्वबुद्धिविरहः संप्रतिपन्नेषु पुरुषार्थां
न्तरतदुपायेषु मुक्त्युपायान्तरेषु नित्यनैमित्तिकेषु च समान इति सहोक्तिः ।
लोकविक्रान्तचरणाविति चरणे लोकविक्रान्तत्ववचनमनाभितानामप्यात्म
प्रकाशनेन सौलभ्यादिव्यञ्जकम् । लोकविक्रान्तेति ध्यस्त वा ; तदा तु लोकेषु
विक्रान्तः अधिष्ठातेत्यर्थः । ते स्वतन्त्रस्यामिनः परमप्राप्यस्व च । विमुक्ष-
ब्देन फलप्रदानौपयिकगुणपौष्कल्यं व्यज्यते । यद्वा विमुक्षब्देन परत्वम्, ते
इत्यनेन सौलभ्यं च सगृह्यते । अग्रजम् प्रजामीत्यर्थः । अनद्यतनत्वमत्रा
विवक्षितम्, भूतत्वेन निर्देशस्तु कर्तव्यशेषनैरपेक्ष्यव्यञ्जनपरः । त्याज्यानां

• न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥

लोकत्रये यद्व्युत्पन्नित्यरूपचेतनवर्गत्रये । यद्वा लोकत्रयशब्देन सर्वलोकवर्तिना लक्षणा, प्रभावतोऽप्रतिमत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् । 'न त्वत्समोऽस्ति' इत्यादिकमिह कारुण्यादियु योजितम् ॥ तस्मात् तवैव सर्वविधबन्धुत्वात्, प्रभावतः कारुण्यादिगुणैश्च सर्वाधिकत्वात्, त्वद्विषयापराधस्य पित्रादिसर्वविषयापराधरूपत्वात् सर्वविषयापराधनां त्वदाशातिलङ्घनरूपत्वेन त्वदपराधत्वाच्चेति भावः । प्रणम्येत्यादिक प्रपद्य इत्यस्य विवरणम् । प्रकृष्टप्रह्वीभावश्चात्र प्रकरणात् प्रपत्तिरूपः । स च पूर्वकृत एव फलविशेषप्रार्थनार्थमिहानूयते । कायप्रणिधानमत्र स्वरक्षणार्गस्वव्यापारान्तरनिवृत्तिभ्यञ्जकमात्रम् । प्रणम्य प्रसादये प्रपदनरूप प्रसादनमनुतिष्ठामि । भक्तिवत् प्रपन्निरपि प्रसादनविशेषः । मदिहविषयातानिष्टप्राप्तिहेतुभूतमत्कृतापराधजनिताप्रीतिरूपकालुभ्यरहित करोमीत्यर्थः । त्वां स्वतः सर्वभूतानां मुह्यद मदपराधात्कलुषितमुद्दिम् । अहम् अकिञ्चनोऽनन्यगतिः त्वत्पत्न्या दत्तवरः त्यक्तत्वदितरसाध्यसाधनश्च । ईशम् सापराधनिग्रहादिसमर्थम् । ईड्यम् क्षमादिभिः स्तुत्यम् । 'न तत्त्वेशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः' इति श्रुत्युक्तम् अनेन पदद्वयेन दर्शितम् । क्षुद्रोऽपि जन्तुः सक्वविशेषादपराध सहते, किं पुनस्त्वम् इत्यभिप्रायेण पित्रादिदृष्टान्तः । प्रियः प्रियाय मत्प्रीतिविषयस्त्वत्प्रीतिविषयाय मह्यम् । 'प्रियो हि शनिनोऽत्यर्थमह स च मम प्रियः' इति हि स्वयमेवात्थ । अर्हसि देव सोढुमिति वक्ष्यमाणसंग्रहः । समारमोचनमपि ते लीलैवेति देवशब्दाभिप्रायः । एतावदन्त पूर्वखण्डविवरणमिति केचित् ।

मनोवाक्यैरनादिकालप्रवृत्तानन्ताकृत्यकरणकृत्याकरणभग-

अभ्योत्तरखण्डस्यस्यापि सविशेषणनारायणशब्दस्य पूर्वमेव व्याख्यात-
त्वात्, अवशिष्टयोश्च चतुर्थानमसो. पाठक्रमादर्थक्रमस्य त्रयीयत्वात् प्रथम
मनोवाक्यैरित्यादिमिष्टिमिर्वाक्यैरिष्टप्राप्तेः पूर्वमादिनी समकारनिवृत्तिविधा-
धिनमःशब्दविवक्षिता सर्वानिष्टनिवृत्तिं प्रार्थयते । तत्र सर्वस्य चानिष्टेष्टवि-
धातस्य च कर्ममूलत्वात् तन्निवृत्तिं पूर्वमभ्यर्थ्यते । मानसादिभेदेन त्रिविधः
पापराशिः, तद्विपाकश्च भन्वादिभिर्विभक्त इति ज्ञापनाय करणत्रयोवादा-
नम् । अकृत्यकरणादेरहेतुकत्वमन्योन्याभ्यादिकं च परिहर्तुमाह- अनादि
कालप्रवृत्तेति ॥ हितप्रवृत्तियोग्यैः कर्णैरेतावन्त कालमहिते प्रवृत्तौऽऽस्मीति
निर्बेदश्चात्र व्यञ्जितः । 'यद्गुणकल्प' इत्यादिप्रक्रियया अनादिकालप्रवृत्तम्,
अत एवानन्तम् । प्रथमोऽनन्तशब्दोऽकृत्यकरणकृत्याकरणरूपतामान्यापचा-
रयोरन्वेतव्यः । द्वितीयस्तु भगवदपचारादौ । अकृत्यकरणादिपञ्चकमुत्तरोत्तर
कूतरम् । यद्यपि केवाचित् कृत्यानामकरणमकृत्यकरणात्मकम्, तथापि
शरणागतरक्षणदिकृत्याकरण महत्तरपातककोटौ स्मर्यत इति ज्ञापयितुम्-
कृत्यकरणादुत्तर कृत्याकरणोक्तिः । अकृत्यकरणान्तर्गतस्यापि भगवदप-
चारादेः ब्राह्मणपरिभाषकन्यायेन प्रकृत्यज्ञापनाय पृथगभिधानम् । यत्प्य-
इत्यकरणादेरप्याहातिलङ्घनरूपतया भगवदपचारत्वम्; तच्चाप्यपचारानिति
विशेष्यनिर्देशेन व्यज्यते, तथापि शिशुपालदीनामिषाव्यवधानेन भगवत्प-
रिचादादिकमिह भगवदपचारशब्दोक्तम् । अकृत्यकरणशब्देन ॥ स्ववर्णा
भ्रमादिनिषिद्धानुष्ठानमात्रम् । कृत्याकरणशब्देन स्ववर्णादिनियतधर्मस्य प्राप्त
काले शक्तेराननुष्ठानम् । भगवदपचाराश्च द्वानि शदपचारादिप्रकरणेषु द्रष्ट-
व्याः । भगवदीयेषु वस्तुषु स्वीयस्वबुद्धिः, अर्चावितारणयन्तेष्ववतारेषु
प्राकृतस्वबुद्धिः, इत्यादयोऽपि भगवदपचाराः । त्वदपचारेति वचन्येऽप्यत्र
भगवदपचारशब्दस्तत्प्रमाणोपात्तप्रकारसूचनार्थः । अयथाज्ञातमार्गानुराधि
भिर्भगवतविबुद्धाचरणमिह भागवतापचारः । इयौ विपर्यासेन केचित् य

वदपचारभागवतापचारासहापचाररूपनानाविधानन्तापचारान्
आरब्धकार्यान्, अनारब्धकार्यान्, कृतान्, क्रियमाणान्, करि-
ष्यमाणांश्च सर्वान् अशेषतः क्षमस्व ॥

र्णयन्ति । एतयोरेवापचारवर्ग्या. 'न क्षमामि' इत्यादिभिर्विशेषिताः केचि
त्पूर्वोक्तग्यायादसहापचारा इति विमज्ज्यन्ते । ते च 'विद्याचरो गुरुद्वेष्टी'
'एकाक्षरप्रदातारम्' 'य द्यूद्र भगवद्भक्तम्' 'मयि द्वेषानुबन्धोऽभूत्'
'सस्तुताबुध्यते तव' इत्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

एव निर्निबन्धनभगवद्भागवतद्वेषावशापरिहासादयश्च यथालोकम
सहापचारा इत्यनुशिष्यन्ते । एते पञ्चापि प्रत्येकमवान्तरोपाधिभिः नाना-
विधाः । सत्तद्विधास्वपि अवान्तरव्यक्तिभेदैरनन्ताः । आरब्धकार्यान्
जान्यायुर्भोगरूपविपाकसङ्गफलप्रदाने प्रवृत्तान् । यद्यपि, 'अनारब्धकार्यं
एव तु पूर्वं तदयधे' इति उपासने सूत्रितम्, तथापि 'साध्यमतिक्रु सा
हन्त्री प्रारब्धस्यापि भूयसी' इति प्रवृत्तौ विशेषवचनादप्रारब्धकार्यो
पादानम् । अर्थितार्थप्रदस्य शरण्यस्य प्रपत्तृणामार्तितारतम्यानुसारेण यथा
प्रार्थितफलप्रदानात् तदिष्टदेहाद्यनुवृत्तौ न प्रत्यक्षादिविरोधः । अनारब्धका-
र्यान् प्रारब्धकार्यवर्मनिरुद्धावसरतया अनुपक्रान्तपत्नान् । द्विविधानपि
कृतानित्यवच्छिनत्ति । क्रियमाणान् आनुकूल्यसकल्पादिमन्त्रेऽपि देशकाला
दिवैगुण्यात् पूर्वनियुक्तदूरस्थदुर्निवारभृत्यादिमुखेन वा उपरान्तानपरिसमा-
सान् । करिष्यमाणान् तद्वदनुबन्ध्यादिमुखेनागत्या प्रमादाद्भूतपतिप्यतः,
बुद्धिपूर्वोत्तराधाना पक्षादेव प्रायश्चित्तविधानात् । तेषामप्यत्र सग्रहे तु यथार्ह-
प्रायश्चित्तप्रेरण क्षमाफल प्राप्यम् । सर्वानशेषत इति व्यक्तिशक्तिकात्म्यं
परम् । सन्ति हि पापाना बह्वयः शक्तयः तत्त्वतिरोघायकत्वम् प्रत्यवायजनक
त्वम्, कर्मान्तरानहंतापादकत्वम्, सजातीयपापारम्भकचिजनकत्व चेति ।
एतास्त्वन्तिमा वासनेत्युच्यते । स च प्रत्युत्तरे व्यक्तमनुवदिष्यते । पापशक्तिश्च
निग्रहसङ्गः परमगुरुषुबुद्धिविशेष एवेति धर्मस्वेत्यनेन व्यज्यते । निग्रह

अनादिकालप्रवृत्तविपरीतज्ञानमात्मविषयं कृत्स्नजगद्विषयं
च विपरीतवृत्तं चाशेषविषयमद्यापि वर्तमानं वर्तिष्यमाणं च सर्वं
क्षमस्य ॥

निवृत्तिरूपो हि प्रसादविशेष इह क्षमा । अत्र भागवतापचारेषु तद्विदितेषु
तदप्रसादनमुखेन भगवतः प्रसादनम् । 'मया त्वं परमाणुत्तमस्तच्च त्वं क्षन्तु-
मर्हसि' इति ग्यायात् । तदविदितेषु तु अव्यवधानेन, रहस्यप्रापक्षित्त
ग्यायात् ॥

एव निषिद्धक्षमा प्रार्थिता । अथ सहेतुककाम्यक्षमा प्रार्थ्यते--
अनादिकालेति ॥ क्षुद्रपुरुषार्थकामनाया विपरीतज्ञानसापेक्षतया अपचारा
णामिव शास्त्रार्थज्ञानपूर्वककाम्यानामपि मात्रया भ्रान्तिहेतुस्य व्यञ्जयितुमिह
विशेषतो विपरीतज्ञानस्य सहोक्तिः । यथावस्थितविषयविरुद्धाकाराग्राहि
ज्ञानमिह विपरीतज्ञानम् । तच्चात्र 'क्षोऽन्यथा क्षन्तमात्मानम्' इत्यादिभि-
रुक्तः स्वात्मनो जगत्तत्त्वं स्वनिष्ठत्वस्थितन्त्रस्त्वस्थेषत्वमगवदन्यनिष्ठत्वादि
भ्रम इत्यभिप्रायेणाह-आत्मविषयं कृत्स्नजगद्विषयं चेति ॥ वृत्तशब्दस्य
शास्त्रीये प्रसिद्धिप्रकर्षमुपजीव्य विपरीतवृत्तमिति बन्धकं काम्यकर्मोच्यते ;
अन्यथा पूर्वोक्तेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । काम्यस्य च विपरीतवृत्तत्वं सार्विक-
त्यागतमदर्शित्वादिविशिष्टद्विषयमवर्तमानविपरीतत्वात् । विपरीतवृत्तेऽपि स्थि-
त्यतया पुत्रादिपरविषयतया च वैविध्यं दर्शयति-- अशेषविषयमिति ॥
अद्यापि वर्तमानं वर्तिष्यमाणं च सद्रूपदेशादिभिः परोक्षसम्प्राप्ता-
नेऽपि बाधितानुवृत्त्यादिनपाङ्गसनादिभिरनुवर्तमानमित्यर्थः । अत्र चका-
रेण पूर्वकृतविपरीतवृत्तसमुत्पत्तिः । अद्यापीत्यनेन च अनादिविपरीतवृत्तस-
न्ततिः सूच्यते । अत्रानि सर्वशब्दः पूर्ववत् कात्स्न्यपरः । अशेषत इति
चानुसन्धेयम् ॥

इह यथाधिकारं यथाशोधितमनुष्ठितानामपि सत्तारहेतुपमाणांमभि-
चाराणामिव अनर्थपर्यवसायितया मुमुक्षुपेक्षया पापस्तोत्रैः मर्मादिहेतुभूत

मदीयानादिकर्मप्रवाहप्रवृत्ता भगवत्स्वरूपतिरोधानकर्तृ

स्वतन्त्रसकल्पत्वेऽपि निग्रहविशेषत्वबुद्ध्या काम्यक्षमाप्रार्थनं युक्तम् । यद्यप्येव
पूर्वकृतेषु काम्येषु गतिः, तथापि वर्तमानवर्तिष्यमाणकाम्यक्षमार्थिना स्वयं त-
त्तदारम्भ एव न सम्भवतीति कथं तत्क्षमाप्रार्थनम् ? इत्यम्— अज्ञातयादृष्टिक
मुक्तन्यायात् सुदृज्जनबुद्ध्या वा सम्भवत्सु नेदं चेदम् । स्वबुद्धिपूर्वमपि वर्त-
मानेषु काम्येषु मध्ये निर्विण्णानामपि प्रक्रान्तसमापनमन्तरा लब्धवृष्टे कारीरी
क्षेपसमापनन्यायेन स्यात् । तत्र पश्चिमाशस्याशासिद्धत्वात् काम्यत्वदोषः ।
पूर्वाशस्य तु क्षुद्रफलकामनामूलस्य तत्फलजनकत्वाभावेऽपि तादृशवासना
जनकत्वसम्भवात् कर्मयोगस्येव 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' इति न्यायेन केषां-
चित्कर्मणामसमाप्तानां कृताशस्य विलम्बकारिणाधनान्तरपर्यवसितफलजनक-
त्वात् तत्क्षाम्तिं प्रार्थनीया । पूर्वापराशयोरधिकारिभेदेऽप्यासमाप्तेरैककर्म्या
वर्तमानव्यपदेशोऽपि युक्तः । उत्तरकालेऽपि केनचिद्वतुना निर्वेदविच्छेदात्
नित्यत्वभ्रमात् स्वप्नदोषाद्वा काम्यं सम्भाव्यते । तस्यानुत्पन्नस्यापि क्षमावे-
क्षणं क्षीघ्रं स्वोचितप्रापश्चित्तप्रेरणार्थम्, सौभर्यादिन्यायेन क्रमेण वैराग्यज-
नार्थं वा । उक्तं हि प्रपन्नमधिकृत्यैव— 'अथोपायप्रसक्तोऽपि भुक्त्वा
भोगाननामयान् । अन्ते धिरन्तिमासाव विशते वैष्णव पदम्' इति ॥

एष कर्मनिवृत्तिः प्रार्थिता । अथ कर्महेतुप्रकृतिसवन्धनिवृत्तिः
कर्मनिवृत्त्यैव भवन्त्यपि सर्वेश्वरबुद्धिविशेषाधीनेति शापयितुमभ्यर्ध्यते—
मदीयेति ॥ ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं मदीयत्पुत्तम् । अम्येऽग्या
भयनिःशरणाय बीजादुरन्यायमभिप्रेत्याह— अनादिकर्मप्रवाहप्रवृत्तामिति ॥
प्रकृतिस्वरूपस्य पुरुषवत् अनादित्वात् तत्प्रवृत्तिमात्रे कर्महेतुकत्वमुक्तम् ।
तत्र च 'गुणमायासमावृत' इत्यादिप्रसिद्धं प्रतिबुद्धप्रवृत्तित्रयं भगवत्स्व-
रूपेत्यादिभिराह— भगवत्स्वरूपेति ॥ तिरोधानं नाम क्षेत्रज्ञानां भग-
वत्स्वरूपविषयज्ञानप्रसरनिरोधः । तथा चात्यन्ततिरोधानादसत्त्वबुद्धिः सामा-
न्यतो विदितेऽपि भगवति सर्वांशयत्वादिधर्मतिरोधानादवरत्वादिवुद्धिः तद-

विपरीतज्ञानजननी स्वविषयायाश्च भोग्यबुद्धेर्जननी देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन सूक्ष्मरूपेण चावस्थितां दैवीं गुणमयीं मायां दासभूतः

स्येषु स्वनिष्ठत्वादिवुद्धिं च करोतीत्याह—विपरीतज्ञानजननीमिति—
इदं च जीवस्वरूपतिरोधानतन्मूलदेहात्मभ्रमादेरुपलक्षणम् । एव तत्रैव
तिरोधानफलभूत विपरीतज्ञानान्तरमाह—स्वविषयाया इति ॥ प्रकाशमा
नेषु वस्तुषु तिरोधानं नाम तत्तद्भेदकधर्मग्रहणाचारणम् । इदमेव हि सर्वत्र
भ्रान्तेर्निदानम् । उक्तस्यापकारत्रयस्य हेतुभूतमवस्थाचतुष्टयं देहेत्यादिभिरु-
च्यते । देहेन्द्रियत्वेन भोग्यायतनतया भोगोपकरणतया च । भोग्यत्वेन शब्दा
दिगुणविशिष्टभूतपञ्चकरूपत्वेन । सूक्ष्मरूपेण देहादिपरिणामरहिताद्येन । मेय
प्रकृतिरिदानीं चतुर्भिरप्यधैरपकरोति । प्रलयदशायां तु सूक्ष्मरूपेणैव तिरोधा
नमात्रं करोतीति व्यवस्था ‘देहयोगाद्वा सोऽपि’ इति सूत्रभाष्ये द्रष्टव्या ।
ईदृश्याः प्रकृतेः दुराययत्वं स्वतन्त्रलीलाप्रवृत्तयेति ‘देवी होपा गुणमयी’
इत्यादिना त्वयैव गीतमिति सूचयति—दैवीमिति ॥ तिरोधानादिहेतुभूतैष
स्थानचतुष्टयानुष्ठेतेर्वन्धहेतुभिः सत्त्वादिगुणैः प्रवृत्तामाह—गुणमयीमिति ॥
सत्त्वादिगुणसमुदाय एव प्रकृतिरिति नाख्यपक्षस्तु ‘गुणाः प्रकृतिसमपाः ।’
‘प्रकृतेर्गुणसमूहाः’ इत्यादिन्याधिकरणप्रयोगयत्वात् निरस्तः । कश्चित्तु
सत्त्वरजस्तमःशब्दानां द्रव्यपर्वन्तं प्रयोगः ‘तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः’ इति
न्यायेन नेतव्यः । एवमनन्तैर्विभागैर्व्यापारैः परिणामैर्गुणैश्च प्रख्यातमाश्च
यत्वं समाख्याविधेरेणाह—मायामिति ॥ माया मा सारयेति द्विकर्मकतया
न्ययः । दासभूत इत्यादिभिरभूतमन्त्रपदप्रयोगः सूच्यते । ‘दासभूता,
स्वतः सर्वे’ ‘आत्मदास्य हरेः स्वाम्यम्’ इत्यादिप्रसिद्धं स्वभावतो दास-
त्वं निवृत्त्यप्यभावेन व्यव्यते । द्वयेऽपि नामशब्दवाच्यानां जीवानां तात्प-
र्यवृत्त्या दासत्वं प्राकृतम् । दूरं पलायितेऽपि मयि स्वस्मरुन्धन्वावत् दुरुचयः ।
दास्यप्रतिशेषश्च मे सप्रति जात इति भावः । ‘शरणागतोऽस्मि तवास्मि
दासः’ इति पूर्वोत्तरखण्डार्थनिष्ठत्वं समुचित्योक्तम् । स्वरूपभरताभेषु तवैव

शरणागतोऽस्मि तवासि दास इति वक्तार मा तारय ॥

“तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय ॥

न ममेति यत् । प्रपन्नस्यानुसन्धानं सारं तदिह दर्शितम् ॥ अस्मीति प्रार्थनाभिप्रायम् । दासोऽस्मि दासवृत्तिपरं स्थाभित्यर्थः । अन्यथा तु दासभूत इत्युक्तस्यैव पुनर्वचनमात्रं स्यात् । शरणागतोऽस्मि तवासि दास इति निर्देशौ प्रार्थनामनिक्षेपपराविति केचित् । आतो वा दतो वा द्वयवक्तुः इह तव दयनीय इत्याभिप्रायेणाह— इति वक्तारमिति ॥ यद्यप्यलपलप्रार्थनार्थं प्रपत्तिनृत्वानुवाद एव युक्तं तथापि तद्वचनकर्तृत्वानुवादो ‘भव शरणमितीरयन्नि’ इत्याद्यभिप्रेतवचनप्राशस्त्यादिव्यञ्जनार्थः । माम् ‘स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य’ इत्यादिप्रमिदस्वरक्षणात्ममर्थम् । त्रिगुणद्रव्यस्य नित्यतया नाशाभावात् तारयेत्युक्तम् । एतन्, ‘कुर्यात्’ इत्युक्तं स्वयमेव दुस्तरस्य ‘मामेव ये प्रपन्नते’ इत्यादिनाभिप्रेत पराधीनतरणं च गम्यते । एवमनमशब्द निवर्तनीयतयाभिप्रेतस्य पापस्य भ्रमस्य प्रकृतिसम्बन्धस्य च मिथं कार्यत्वं कारणत्वं च यथायाग द्रष्टव्यम् ॥

अथ निर्वेदमात्रादीपद्विलम्बमभाषामत्रत्यविशदज्ञानभक्त्योरपि कैङ्कर्योपयोगितया चतुर्थ्यभिप्रेतफलकोटिषट्ठितत्वात् स्वयंप्रयोजनं तदुभयतेषामित्यादिना प्रार्थ्यते । तत्पादभक्तिज्ञानाभ्यां फलमन्यत् कदाचन । न याचेत् पुरुषो विष्णुं याचनाबन्धनात् भुङ्क्ते’ इति तावन्मात्रप्रार्थना ह्यनुज्ञाता । अत्र परभक्तिरुच्यते तदनंतरभाविपरलानपरमभक्त्योत्पुलक्षणम् । तच्च प्रतिवचनभागे व्यञ्जयिष्यते । ज्ञानी ‘प्रकृतिं विद्धि मे पराम्’ इत्यादिप्रतिपादितभगवन्लेषनैकरसात्मस्वरूपवित् भगवन्तमेव परमप्राप्य मन्वानं । नित्ययुक्त ऐश्वर्याग्निर्यना स्वाभिलषितप्राप्तौ सिद्धाया भगवता योगो निवर्तते, ज्ञानिनस्तु न तथेति भावः । एकभक्तिरिति न तु प्रयोजनान्तरविमर्शमस्ति इत्यर्थः । एतदुभयं ज्ञानीं विशिष्यत इत्यस्य हेतुः ।

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः ॥ हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ ११

इति श्लोकत्रयोदितज्ञानिनं मां कुरुष्व ॥

अत्यर्थम् अत्यभिधेयम्; सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना मयापि दुर्बलमिति भावः ।
 'स च मम प्रियः' इत्यत्राप्यात्यर्थमित्येवदनुषज्यते । यद्वा स्वर्गात्यपेक्षया
 स्वभक्ताप्रीतेः प्रकर्षोक्त्या श्रुतिः । आत्मैव सर्वान्तरात्मनो ममाप्यन्तरा
 त्मैव । नन्विदं प्रमाणविरुद्धमित्यत्राह—मे मतमिति ॥ प्रकृष्टप्रीतिविषयत्वे
 नातिषादाच्च विरोधः । तथात्वादरहेतुमाह—आस्थित इति ॥ युक्तात्मा
 मदिरहस्यातिदुःसहृतया मयि नित्ययोगप्रवृत्तमनाः । अनुत्तमां गतिम्
 परमप्राप्यम् । जन्मनाम् पुण्यजन्मनाम् । ज्ञानवान् पूर्वोक्तज्ञानवान् ।
 वासुदेवः सर्वमिति प्रपद्यत इत्यन्यथः । सर्वम् प्राप्यप्रापकादि । 'राम-
 स्य व्यवसायकः' इत्यादिनिदर्शितज्ञानविशेषवत्वात् महात्मत्वोक्तिः । 'महा-
 मनाः' इति भाष्यम् । सुदुर्लभः मत्तः प्रयोजनान्तरार्थिन आर्तादयोऽपि
 दुर्लभाः । अथ ॥ कर्मवशमप्ये भक्ताभार्यना मया देशिकार्थिभिश्चान्यैः
 सुदुर्लभः, लब्धश्चेदयमलभ्यलाभ इति भावः । उक्तं हि श्रीपौष्करे 'दुर्ल-
 भा भगवद्योगभाविनो भुवि मानवाः । तद्दर्शनात्तदाद्यास्तुलभं शाश्वतं
 पदम्' इति । माम् 'अज्ञो जन्तुर्जीवोऽयम् इत्युत्तेषु मूर्खाभिपित्तम् ।
 श्लोकत्रयोदितज्ञानिनं कुरुष्व विद्याफलं त्वद्वर्त्तमानात्मनेपदेन व्यज्यते ।
 अल्पवाद्दित्यादिह श्लोकत्रयेत्युक्तम् । परमाक्षिश्लोकानां मितप्रवरणस्यतया
 स्थानव्येत्युक्तम् । माम् 'मा प्रीतिरविवेकानाम्' इत्युत्तेषु बाह्यविषय-
 केष्वमगम्यम् ॥

‘पुरुष स पर पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया’ ‘भक्त्या त्वनन्यया शक्य’ ‘मद्भक्ति लभते पराम्’ इति स्थानत्रयोदित-परभक्तियुक्त मा कुरुष्व । परभक्तिपरज्ञानपरमभक्त्येकस्वभाव मा कुरुष्व । परभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णनवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भवानि ॥

अथ शरीरपातसमयभाविनो बुध्याकारान्मर्थयते— परभक्तीति । अथवा मुक्तिदशामाविना परभक्त्यादीनामिदमपेक्षणम् । एकस्वभावत्वोक्तिर्हि अवश्यपरभक्त्यादिध्यवच्छेदार्था । उक्तानामेव तत्रत्यपरभक्त्यादीनासादरानुवादेन वैङ्क्यपर्यंतता याचते— परेति । अत्र त्वदिति वक्तव्ये भगवच्छब्द अनुभाव्यपौष्कल्यभ्रुटीकरणार्थः । किङ्करविशेषणे शेषतैकरतिरूपशब्दे शेषतैकरतिरेव रूप निरूपक यस्यति भाव्यम् । भवानीति प्रार्थना । त्रिकिङ्करभावात्पूर्वमस्तत्कल्पोऽहमिति च सूच्यते । एव द्वयार्थो व्याख्यातः ॥

सर्वशेषेऽपि स्वता देवे याच्ञाविज्ञापनादिभिः ।

तत्तद्दिष्टप्रदित्तात्मा प्रीतिरेव प्रमाप्यते ॥

तदेव चोदनोपहृतपूर्वं तत्त्ववेदिनाम् ।

आराध्यैन्द्राद्यपायऽपि फलदानाय तिष्ठति ॥

अथैवमभ्यर्थितस्य भगवत्सुखदभ्यनुज्ञादिविषये प्रपत्तिजनितप्रसादपरिवाहे प्रतिवचनैः प्रकृतौपयिकवक्ष्यमाणचरमश्लोकार्थोऽपि प्रतिबोध्यते । तथाहि— अत्र प्रतिहतोऽपीत्यन्तेन अशक्तिपूर्व्या अनागतानन्तकालसमीक्षयाप्यदृष्टसन्तारोपायता प्रकाशयता ‘अनन्यशरण इत्युक्तविस्तररूपेण प्रथमपादतात्पर्योक्तिः । येनकेनापीत्यादिना त्वमित्यन्तेन द्वितीयपादोक्ताधिकारिकृत्यत्यप्रवादिव्यञ्जनम् । केवलमित्यादिना तु ‘अहत्वा’ इति वान्याभिप्रेतानिष्टनिवृत्तिपूर्वकैष्टप्राप्तिप्रकाशनम् । एवंभूतोऽसी

एवंभूतमत्कैर्कर्यप्राप्त्युपायतया अवक्लृप्तसमस्तवस्तुविहीनो-
ऽपि अनन्ततद्विरोधिपापकान्तोऽपि, अनन्तमदपचारयुक्तोऽपि,
अनन्तमदीयापचारयुक्तोऽपि, अनन्तासहापचारयुक्तोऽपि, एतत्का-
र्यकारणभूतानादिविपरीताहङ्कारविमूढात्मस्वभावोऽपि, एतदुभय-

त्यादिभिः प्रपन्नविषयशोकापनोदनवाक्यामिश्रेतप्रपञ्चनमिति विषयविभागः ।
एवभूतमत्कैर्कर्येत्यत्र एवभूतेति कैर्कर्यविशेषणम् । उपायतयेत्यत्र यथा
न्तरोक्तकर्मण साक्षात् परम्परया वेति भाव्यम् । अवक्लृप्तम् मन्त्रित्येच्छा
नियमितमित्यर्थः, मदादेशात्मकैः शास्त्रैर्विहितमिति वा । समस्तवस्तुश-
ब्देन प्रस्तुतप्रपत्तिव्यतिरिक्तास्तत्त्वज्ञानपूर्वकाः कर्मयोगादय उपासनपर्य-
न्ता निवृत्तिधर्माः, तदुपयुक्ताध्यामानित्वाद्यात्मगुणाः सङ्गृह्यन्ते । एतेन
परिशब्दघोषितसपरिहरत्यागव्यञ्जनम् । एष पश्चादपि सदर्थता न सम्-
वर्तीति नैराशयरूपत्यागसिद्धयर्थमाह— अनन्ततद्विरोधीति ॥ उपा-
सनादिविरोधित्वात् प्रवृत्तिधर्मोऽप्यत्र पापशब्देन मण्डितः । अनन्तमदप-
चारित्यादिभिः पूर्ववत् विशेषापचाराभिभूतत्वस्य पृथगुक्तिः । एकैकधर्मस्य
दुस्तरत्त्वघोषनाय प्रत्येकमाश्रयनिर्देशः । उक्ताना पापाना निदानं भक्ति
योगादिप्रतिपक्षे द्वारभूतम् 'अहङ्कारविमूढात्मा' इत्यादिषु प्रसिद्धं पूर्वं
विपरीतज्ञानशब्दोपात्तेष्वन्यतममाह— एतत्कार्येति ॥ कार्यस्याप्यहङ्कार-
स्यानादित्वं बीजाद्बुद्ध्ययात् प्रवाहरूपेण भाव्यम् । 'अथातोऽहङ्कारादेशः'
इत्यानुक्तपदार्थादहङ्कारात् व्यवच्छेदार्थं विपरीतशब्दः ; अतएवमर्थे
अहत्याभिमानात् स्वातन्त्र्यारोपाच्च विपरीतत्वम् । विमूढत्वमिह तिरोहि-
तत्वम् । नित्यं प्रकाशमानस्यापि आत्मनस्तिरोहितत्वमाधेयत्वविधेयत्वमेतया
दिधर्माणामनन्ताभावादिति ज्ञापनाय स्वभावशब्दः । पापस्याहङ्कारस्य च प्रवा-
हनिर्वाहकम् 'अशेषकः' इति पूर्वत्र सञ्ज्ञितं विशदमनुशास्त्रे— एतदुभयेति ॥
यामनाया अपि प्रवाहरूपेणानादित्वम् । यथावस्थितनन्दितपुरुषार्थव्यावृ-
त्त्यर्था अत्र विपरीतत्वोक्तिः । पापस्य पापना पापन्तरारम्भरचितन-

कार्यकारणभूतानादिविपरीतवामनासबद्धोऽपि, एतदनुगुणप्रकृति-
विशेषसम्बद्धोऽपि, एतन्मूलाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकसुखदुःख-
तद्वेतुतदितरोपेक्षणीयविषयानुभवज्ञानसंकोचरूपमचरणारविन्दयु-

निग्रहात्, अहङ्कारस्य वामना भूयाभूयस्तादृशभ्रमजनस्फुटितस्कार ।
'भगवन्स्वरूपनिरोधानङ्गीम्' इत्याहुक्तमनुवदति— एतदनुगुणेति ॥
एतच्छब्देन पूर्वोक्तपापाहङ्कारजननारूपधितयपरामर्शः । अत्रापि कार्यत्व
कारणं च च विनभितम् । सात्त्विकप्रकृतियवच्छेदाय विशेषशब्दः । सत्त्वं
इदमद्वय इत्यर्थः । एतच्च मितगद्ये दुर्विनेचेति पदेन विवृतम् । प्रकृतिस
बन्धस्याभिमतप्रतिबन्धकत्वे द्वारं प्रपश्यति— एतन्मूलेति ॥ दुःखस्य
ससारोद्वेगजनकत्वमपि सम्भवति । सुखस्य तु ससारवर्जजनकत्वेन विप्रत्य
मधिकमित्यभिप्रायेण पूर्वं सुखस्योक्तिः । दुःखवत् सुखमपि आप्यात्मिका
दिभेदेन त्रिविधम् । आप्यात्मिकम् आत्माधिताचित्तमुदायप्रधानद-
त्तुक्म् । तादृशं दुःखं द्विविधम्—शारीरं मानसं चेति । तत्र शारीरं 'शिरो
रोगः' प्रतिश्यायः' इत्यादिनोक्तम्, मानसं 'कामक्रोधमद्वेष-
त्यादिना । आधिभौतिकं तु 'पशुपक्षिमनुष्याद्यै' इत्यादिना । आधिदैविकं च
'शीतोष्णघातवर्षाभ्युच्चुतादिममुद्गरम्' इति । अत्र दुःखशब्दस्य पूर्वका
त्मीनदुःखविषयत्वात् उत्तरत्वं तु स्वविषयगन्धरहितत्वोक्तेरुत्तरकालस्वास्थ्यप
रत्वात् तात्तध्याया वा तात्पर्यादविरोधः । त्रिविधमप्यतत् प्रत्येक
मवान्तरहेतुस्वरूपप्रेषण्यादनन्तप्रकारमिति सूचयितुं तद्वेतुशब्दः । सुख
दुःखहेतवश्च स्वरूपतो बुद्धिविषयतयापि परभक्त्यादिविज्ञा । तदितरे
ति उपेक्षणीयविशेषणम् । उपेक्षणीयविषयश्च तृणादि, तदनुभवोऽपि अत्र
ज्ञात्मकानुभवरूपत्वेन पूर्वोक्तविपरीतज्ञानविशेषतया स्वरूपतः सत्कारतश्च
प्राप्तविषयानुभवविरोधी । ज्ञानसंकोचः तर्कोपदेशसहकृते शास्त्रैरपि परा
वरतत्त्वविषययथावस्थितज्ञानप्रसराभावः । मचरणारविन्दयुगलेति स्वयं

गलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिविभ्रप्रतिहतोऽपि,
येन केनापि प्रकारेण द्वयवक्ता त्वं केवलं मदीययैव दयया नि-
शेषविनष्टसहेतुकमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपर-
ज्ञानपरमभक्तिविभ्रः, मत्प्रसादलब्धमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिका-
त्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिः, मत्प्रसादादेव साक्षात्कृतय-

मुनिः न दोषाय, ईश्वरस्य यथाभूतार्थज्ञानिनः सर्वत्र स्वगुणाधिष्ठित्यादोष
रहितत्वात्, तेनापि चरणयोः स्वाश्रितरक्षणसाधनतया सप्रतिविधयस्त्वेन
स्तुत्यत्वोपपत्तेश्च । तथा चाहुः— 'तस्य स्वात्मप्रदाने तु साधन इत्यद्वयम् ।'
इति । अत्र परभक्त्यादिशब्दे- देहपातात् पूर्वभाविनः पश्चाद्भाविनश्चापस्था
विशेषाः सगृह्यन्ते । प्रतिहतोऽपीत्यन्तेषु अपिशब्देऽस्यागानुवादो द्योत्यते ।
धर्मान्तरनैर्गोप्यविकिष्टविधानमपि द्वयवक्तेत्यनेन सूचितम् । न चैतावता
प्रपत्तेस्तद्विनाभूताङ्गानां वा निवृत्तिः, 'शरणमहं प्रपद्ये' इति पूर्वोक्ता-
नुवादत्वेन भयवपुषिभिरुत्स्यैव द्वयवचनस्यात्र विरहितत्वात् । येन केनापी
त्यस्य तु 'आतो वा यदि वा दत्तः' 'मित्रमावेन सप्राप्तम्' 'विभीषणो वा
मुग्रीव यदि वा रावण इत्यम्' इत्यानुक्ताधिकागिरीशेणानिधये तात्पर्यम् ।
शरण्यस्य प्रपन्नैर्ध्यादरातिशयादीदृशस्याजमात्रानुभाषणमिति क्वचित् । एतेन
जीवज्यःपारनिरपेक्षमोक्षप्रदानादिपक्षाश्च निरस्ताः । इतः परं त्वत्प्रवृत्त्यन्तरम
नपेक्षितमित्याह— केवलमिति ॥ मदीययैव नान्यदीपया, न सहका
र्यन्तरापेक्षेति भावः । दयात्र प्रपत्युल्लसिता रक्षणैः । प्रवृत्तिर्जनितप्र
सादवैशिष्ट्ये सत्यपि महद्दयायाः प्राधान्यादिह सूचितम् । कर्मणा मुग्ध-
पजननशक्तिवत् तिरोषायकत्वादिविचित्राणि निवृत्तेत्याभिप्रायेण नि शेषस
ब्दः । तेन अशेषत इत्युक्तस्यानूक्तिः । हेतुभूत्यापादिकृद्भावे पुनरपि विभ्र
उत्पद्येतेति तत्परिहारार्थमुक्त— सहेतुकेति ॥ विभ्रा पूर्वोक्ताः । एवम-
निष्टनिवृत्तिरुक्ता; अथेष्टप्राप्तिं घटनं प्रथमं 'तेषां ज्ञानी' इत्यादि-
प्रार्थितज्ञानपूर्वकपरभक्त्यादिप्रदानमाह— मत्प्रसादलब्धेति ॥ ११ दि

थावस्थितमस्त्वरूपरूपगुणविभूतिलीलोपकरणाविस्तार , अपरोक्ष-
सिद्धमन्नियाम्यतामहास्यैकस्वभावात्मस्वरूप , मदेकानुभव , महा-
स्यैकप्रिय , परिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकाति
शयप्रियमदनुभवस्त्व तथाविधमदनुभवजनितानवधिकातिशयप्री-
तिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरसिरूपनित्यकिङ्करो भव ॥

परभक्त्यादिरचन तत्पूर्वमाविज्ञानविशेषस्याप्युपलक्षणम् । अत्र प्रसादशब्द
प्रपत्तिजनितप्रसादनिरस्तप्रतिबन्धनिरुपाधिकसौहार्दपर । ‘एष मत्प्रसादादेव’
इति ध्येयमाणेऽप्यवधारणेन सहकारिनैरपेक्ष्य द्योत्यते । मत्स्वरूपेणादिकमुत्तर
खण्डस्थनारायणशब्दार्थ । विभूतिशब्दोऽत्र नित्यविभूतिविषय । उपाय
दशाया शान्त्रविहिततत्तत्स्थानगुणादिपरिछिन्नस्वरूपाद्यनुभवाद्यावृत्त्यर्थं यथा
वस्थितविस्तारशब्दौ , आरोपशङ्कानिवृत्त्यर्थं वा यथावस्थितशब्द । हेत्व-
भावादत्र भ्रमाभाव । एष सर्वविशिष्टपरमभोक्तव्यसाक्षात्कारे नारणन्दार्थ
स्वस्वरूपाधिर्भावमपि स्वाधीनस्वार्थकर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमनिवृत्तिपूर्वकतद्भोक्तृ
त्वस्थापनाय पृथगाह— अपरोक्षेति ॥ नियाम्यत्वोक्त्या अत्र व्याप्यत्वधा-
यैत्व चाङ्गुष्ठे, ‘अतः प्रविष्टः शास्ता’ ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
मार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः’ इति श्रुत्यनुसारात् । एतेन ‘स
त्पराट’ इत्युक्तेऽपि मुक्ते पारतन्यादेरनपायो दर्शितः । नियाम्यत्व
चिदचित्साधारणम् दासत्वं तु चेतनैकनिष्ठम् , तयो प्रातिस्विक
प्रयोजनमाह— मदेकानुभवो महास्यैकप्रिय इति ॥ ऐश्वर्यकैवल्य
पुरुषार्थयोरिव स्वनिष्ठतया स्वतन्त्रतया च स्वात्मानुभवप्रसङ्गेऽपि तदा
न समवतीत्यभिप्रायेण मदेकानुभवशब्दः । स्वाम्यनुभवप्रधाने स्वा-
नुभवे स्वप्राधान्यगन्धनिवृत्त्यर्थं महास्यैकप्रिय इत्युक्तम् । पूर्वोक्तमे-
वानुभव परमपुरुषार्थप्रतिबोधाय पूर्ववत् पौष्कल्यादिभिर्विदिशति—
परिपूर्णेति ॥ तद्ययुक्तप्रीतिं तत्परिवाहं च ‘नित्यकिङ्करो भवानि’
इत्यन्तेन प्रार्थितं प्रयच्छति— तथाविधेति ॥ ईदृशस्ववैक्यताग्रा

एवंभूतोऽसि ॥

आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखविघ्नगन्धरहितस्त्वं द्व-
यमर्थानुसंधानेन सह सदैवं वच्चा यावच्छरीरपातमवैव श्रीरङ्गे

एवमेव तामलम्बलाय बन्धवस्तथा सतोपार्थमुत्तरकृत्यविधानार्थं च अनु-
वदति— एवंभूतोऽसीति ॥ प्रकृत्यात्मविवेकाद्वैयर्थिकः, परावरतत्त्व-
विवेकाद्भाग्यतः, परावरपुरुषार्थविवेकादनन्यप्रयोजनः, स्वपराधिकार
विवेकादनन्यसाधनः, पूर्वोक्तात् 'अस्तु ते' इत्यनुग्रहविवेकात्प्रभितानुष्ठि-
तमरण्यात्, ततश्च मया स्वीकृतमरः, 'नित्यकिङ्करो भव इति दत्तवरश्च
त्वं पुत्रप्रापोऽसीत्यर्थः । आख्यातेन 'सन्तमेनम्' इत्यवस्था व्यज्यते ।
यदा नित्यकिङ्करो भवेति सत्यसकस्वेनोक्ते तेन वा स्वेन वा प्रत्याख्यातुम-
शक्यत्वे निपातकान्तराभावे च तदानीमेव तथाविधात्मानमपश्यतः क्रमात्-
तिद्विमाह— एवमिति ॥ एव भावितुमुपक्रान्तोऽसीत्यर्थः ॥

भयावहाया देहेन्द्रियविशिष्टदशाया कथं कुत्र च निरपायः काल-
क्षेप इत्यत्राह— आध्यात्मिकेति ॥ अत्रत्योक्तदुःखस्याप्युपलक्षणार्थं
भिह दुःस्तोतिः । श्लोकत्रयाद्युक्तज्ञानभक्तिशालिनं प्रति प्रातिकृत्याविशे-
षाद्वा दुःखशब्देन सुखस्यापि गम्यः । गन्धद्वन्द्वेन वा तद्विवक्षा । तेन सर्व-
साधारणः क्षुदादिर्वाभिप्रेतः । दुःखस्य द्वयार्थानुसन्धानं प्रति विमर्श
स्यात्, अतस्तद्वाहित्योक्तिः । इह च पूर्वविवेकानामभिमानिकं दुःख
सुखं च नास्ति । सात्त्विकानां तु प्राग्व्यकर्मवशात्प्रवृत्तामपि प्रतिदिन
कर्मधर्ममोक्षासक्तिदर्शनप्रीत्या द्वयार्थानुसन्धानविवर्तनं नास्तीति । अतो
न प्रत्यक्षादिविरोधः । त्वम् अप्रत्यक्षानमस्त्यादिप्रार्थनावान् । उपा-
रणं प्राधान्येन स्तोतुमर्थानुसन्धानेन सह शब्दः । एवमर्थानुसन्धानेनेत्य-
न्वयः । एवम् 'अमित्थेय--' इत्याद्युत्तमिष्टप्रकारेणैवार्थः । एत-
श्चात्र कृतकृत्यत्वप्रविवक्षानप्रीतिर्भवेत्, अस्य च स्वयंप्रयोजनैर्दुःखरूप-
त्वात् । 'यन्मुहूर्तम्' इत्यादिन्यायेन भगवदनुमनप्रीत्यनुवृत्त्यर्थं निषिद्धा-

सुरमास्व । शरीरपातसमये तु केवल मदीययैव दयया अतिप्रबुद्धो

भ्यादिसङ्गनिवृत्त्यर्थं च सदेत्युक्तिः । इदं स्वभावार्थशास्त्रप्रामाविरोधेन
मेयम्, अन्यथा सर्वप्रमाणविरोधात् । 'तस्य तावदेव निर यात्र विमोक्षे'
'प्रारब्धमेव भुक्त्वा तत्परित्यज्यमानुयात् ।' 'प्रारब्धमेव भोक्तव्य
कर्म ब्रह्मरिदमपि ।' 'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधे' इति दर्शित
प्रकान्तकर्मफलभागोऽपि प्रयत्नस्य यथामित्याय प्रपत्युत्पत्तिशरीरानभिरित्यभि
प्रायेणाह—यावच्छरीरपातमिति ॥ आर्तितारतम्यादत्रत्यस्थितितारतम्यम् ।
अत्रैव अत्यासत्रमत्मेरानुगुणे, न तु मत्तैर्ह्यर्थिदृशदेशेऽप्यित्यर्थः ।
अत्रानेकपुराणादिप्रसिद्धशरीरज्जोपादान भागवताभिमतस्वयम्यक्तभगवत्क्षेत्रा
न्तराणामनुपलक्षणम् । सुरमास्व कृतकृत्यत्वप्रतिसम्पन्नेन प्रतिदिन
कर्मउपप्रदर्शनेन अविलम्बितानायासपरमपुरुषार्थलाभव्यवसायेन विषम
भुक्त्वैवैपयिकरमैमुख्यहेतुभूतद्रव्यार्थानुसन्धानसारस्येन च सद्गुणो वर्त
तेत्यर्थः । स चायमत्रयसेवासौकर्यार्थ उपदेशः, मुग्धी भवेति
वदनुग्रहोक्तिर्वा । एवमर्थानुसन्धानद्रव्यचनमुत्तासिराभिर्मनोवाक्यानाम
योग्यव्यापारनिवृत्तिरपि स्यात् । भगवैव कृतकृत्यस्योत्तरकृत्य फलम् । देह
पातदशा कीदृशी ? परमफलं च कदा ? इत्याकाश्याया प्रारब्धशरीरानुवर्त
कप्रतिबन्धनिवृत्तौ दयासहायस्य दिव्यशक्ते स्वस्य पूर्वकृतस्वाप्तकल्पानुगु
णमन्यैरनिर्घार्यमुत्तरकृत्यमाह— शरीरपातसमय इति ॥ 'वाङ्मनसि'
इत्यादिभ्रुतिसिद्धाया मन सपत्तः पूर्वावस्थायामित्यर्थः । एतेन 'निशि
नतिचेत्— इत्याशुत्तन्त्रालनियमाभावश्च सूचितः, 'ततस्तं श्रियमाण
तु' इतिवत् । अत्र तुशब्दोऽधिकार्यन्तरादिशेषमनुग्रहकार्यं द्यातयति,
यद्वा काष्ठपापणसनिमतया स्तेन वा परैर्वा तदानीं प्रबोधस्य दुःस
पादत्वम् । एव तुशब्दोच्योक्तमेव विशेष व्यनक्ति— केवलमित्या
दिना ॥ केवल पूर्वाभ्यासानपेक्षम्, 'य योगिन' इत्याशुत्तता-
दात्विकस्वयत्ननिरपेक्ष च । मदीययैव मत्स्वभावभूतयैव, नान्यदीयया,

मामेवावलोकयन्, अप्रच्युतपूर्वसंस्कारमनोरथ, जीर्णमिव वस्त्रं
सुखेनेमा प्रकृति स्थूलसूक्ष्मरूपा विमृज्य,

नापि पूर्वोक्तधेयपासद्वयार्थानुसन्धानजन्यया, न च तादात्म्यप्रार्थनासापेक्षे-
येत्यर्थः । अतिप्रबुद्ध शरीरपातात्पूर्वकाल इव शान्तौ लब्धवान् । यद्वा
न केवलं सत्त्वोच्चाभावमात्रम्, किं तु प्रत्युपप्रकाशवत्पूर्वावस्थातोऽतिश-
योऽपि स्यादित्यर्थः । अपरिच्छिन्नस्तु प्ररोधा विशिष्टदेशगत्यनन्तरभावी ।
भन्तिमदशायामादिभरतादिवदन्यदर्शनं तत्र न स्यादित्याह— मामेवाव-
लोकयन्निति ॥ नित्यमनुचिन्तितं मामेष द्युभाभयविग्रहविशिष्टं विशदमनु-
सदधान इत्यर्थः । अविच्छिन्नसाक्षात्कारं कुर्वन्निति वा, तदानीमवलोक-
नीय सर्वं भगवदपृथक्सिद्धतयैव भातीति वा अवधारणस्याभिप्रायः ।
एव शानदर्शने प्रोक्ते, अथ वक्ष्यमाणायां प्राप्ते पुरुषार्थत्वाय तदि-
च्छानुवृत्तिमाह— अप्रच्युतेति ॥ भगवानेष मे परमप्राप्य इति शास्त्र-
जन्यानुभवसरकारस्य फलविप्रकर्षकायविश्लेषकेशादिभिः प्रच्युतिर्न भवि-
ष्यति, तत् एव सरकारमूलं प्राप्तिमनोरथोऽपि तदानीं भवतस्य
प्यमानेषु देहतदनुशब्धिषु रागाद्या, किं भविष्यतीति भयाद्वा न प्रव्ययत
इति भावः । 'अतिप्रबुद्ध' इत्यादिभिः परभक्त्यादिष्वयं वा, पर-
मात्मनि विश्रमादनन्तरभाविप्रबोधादिकं वा विवक्षितमिति केचित् ।
लब्धनूतनशुभवशान्तरस्य जीर्णवस्त्र इव अत्यासन्नदिव्यदेहताभस्य नि-
रपरिचितोऽपि भोगायतने निहासोत्पत्तिमनायासहानुप्राप्तिं च निदर्शयति—
जीर्णमिव वस्त्रमिति ॥ 'कृतकृत्या प्रतार्थन्ते' 'नोपज्जा म्भरसिदं शी-
रम्' इत्यादिभिरभिप्रेतं लब्धपरित्यागकेशाभ्यासम्, पञ्चकिङ्करादिभयाभावम्,
नित्यसकलस्यप्रयोगन्यायशङ्कितोत्तममनुत्थामासम्, अत्यासन्नपरमपु-
ण्यार्थानुसन्धानहादानीं प्रहतादात्म्यभगवदनुभवातिवादिप्रदर्शनं जितदम्प-
कं च अभिप्रेत्याह— सुखेनेति ॥ इमाम् अनावनुवृत्तां तितोधानादिभिः
रूपकारिणीं कषाण्णहन्त्यादिवदनुगदितां दुरत्यया मदन्वैस्त्वाजयिषुमश-

तदानीमेव मत्प्रसादलब्धमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपर-
भक्तिपरद्वानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णनवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयो-
जनात्तवधिकानिशयप्रियमदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारि-
ताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिंकरं भविष्यसि ॥

क्य चेति भाव । प्रकृतिम् सततविफारशील त्रिगुणद्रव्यम् । उत्क्रान्तिपादे
च अर्विरादिपादं चोक्तं सर्वमभिप्रेत्याह— स्थूलसूक्ष्मरूपां विसृज्येति ॥
स्थूलप्रकृतित्यागोऽत्रैव, सूक्ष्मप्रकृतित्यागस्तु 'त्रिभावभावनातीतो मुक्तये
योगिना नृप । देवयान पर पन्था योगिना क्लेशसक्षय ' इत्याद्युत्तदे-
वपथेन दिव्यदेशगमनदद्यायामेव भवति । 'एष सप्रसादोऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय पर ज्योतिरूपसपद्य 'म एव विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्र-
म्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्लावा अमृतं स भवति' इत्यादिषु
ब्रह्मप्रातिपर्यन्ताभिधानात् तिरोधायस्सूक्ष्मप्रकृतिविक्रमोऽप्याभिप्रेत । मु-
बालोपनिषदि तु— 'अपुनर्भवाय कोश भिनत्ति, कोश भित्त्वा शीर्षकपाल
भिनत्ति, शीर्षकपाल भित्त्वा पृथिवी भिनत्ति इत्यारभ्य 'अक्षर भित्त्वा मृत्यु
भिनत्ति' इत्यन्तेन स्थूलशरीरत्यागपूर्वकतम पर्यन्तसर्वतत्त्वातिश्रमउक्त ॥

तदेवक्रमेण सूक्ष्मप्रकृतिविमोक्षानन्तर स्वस्यैव प्रसादेन अविलम्बि-
तमनोरथपूर्तिमाह—तदानीमेवेति ॥ अपक्षणीयान्तराभावात् न विलम्ब
इति भाव । प्रसाद इह तिरोधायकाशपर्यन्तस्य निग्रहरूपकालुष्यस्य नि-
शेषनिवृत्त्या सूरिष्विव स्वभावत एवावस्थित सौहार्दम्, तच्चात्र निर्दु खानि
त्यनिरतिशयानन्दमनुभवत्वसावितीच्छैव । अत्र तावदस्ति क्षुद्रफलेष्वप्यु-
पायगौरवम्, मोक्षे तु 'अनेकजन्मसंसिद्ध ' 'क्लेशेन महता सिद्धे ' 'क्षप-
यित्वाभिकारान् दान् शश्वत्कालेन भूयसा' इत्यादिभि कृच्छ्रसाध्यतयोत्ते
विधिशिवसनकावैर्घ्यातुमत्यन्तदूरे गुरुपायमाप्ते न्यासमात्रनिष्ठस्य माहशस्य
निर्यक्षलब्धिचनमुपच्छन्दनामिति केशानिच्छद्वा आयेत, अतस्तान् विल-

मा ते भूदत्र संशयः । 'अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।' 'रामो द्विर्नाभिभाषते ।' 'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥' 'सर्वधर्मान्

भयितु भाष्यकारमपदिष्याह— मा ते भूदत्र संशय इति ॥ ननुपाय-
लाघवप्राप्त्यगौरवादिनिमित्तशङ्काविधूननेन महाविश्वासपूर्वकं शरणमुपगतस्य
सशयप्रसङ्गाभावादत्र तत्प्रतिषेधो निरर्थकः ? मैवम् ; तादात्मिकमहाविश्वा-
सेनोपाये निष्पन्नेऽपि तस्य पलायिनाभावेऽपि केषांचित्पारम्पर्यमविपाकवै-
चित्र्यात् सशयोऽपि सम्भवति ; न च तेनोपायवैकल्यम्, पलप्रतिषेधो वा ।
मतिकालुष्यनिवृत्तिस्तु अत्रत्यपरभक्त्यादिवत् स्वयं पुरुषार्थः ; अतः प्रसन्नै-
रभगवता सशयनिवर्तनमुपपद्यत इति । यद्वा, यावत्सललाभ विमर्शदशा-
यामक्षोभणीयो विश्वासो महाविश्वासः ; स च तात्कालिक उपायाङ्गम् ;
पश्चात्तु मदभिप्रायं मद्वाक्यं च परामृशता मदनुग्रहादेव सशयो न भवत्ये-
वेति शपनार्थमिह 'मा ते भूत्' इत्यादि 'नि.सशय.' इत्यन्तमुच्यते
इति । ते निश्चितशास्त्रार्थस्य सर्वसुद्धिर्दिव सर्वशक्तौ च मयि न्यस्तभरस्य च ।
अत्र मतप्रयोजनप्रधानाया मन्त्रित्यक्तिकरत्वप्राप्तौ ॥

यद्येतदुपपन्नं तदा मे स्वयंचनविरोधः स्यादित्यभिप्रायेणाह—
अनृतं नोक्तपूर्वं मे इति ॥ इयमनृतानुक्तिराभितविषया, आसुरेषु प्रतार-
णदर्शनात् । अनुक्तपूर्वमप्यनृतं पश्चात् स्वातन्त्र्यादुच्येतेत्यस्य—न च
वक्ष्ये कदाचनेति ॥ इतः पूर्वमिवेति भावः । इदमपि स्वदास्यतया पूर्वं
वदाशङ्कनीयमित्यत्र 'सत्यवादी च राषवः' इति प्रसिद्धं श्लोकोक्तिञ्चाप्या-
स्यमेवाह—रामो द्विर्नाभिभाषत इति ॥ श्लोकविरुद्धं नाभिभाषत इ-
त्यर्थः । मम सकृदुक्त्यैवार्थिनामपेक्षितार्थः तिष्ठेदिति वा शास्त्रपरम् । एष
सामान्यतः प्रत्यामितस्य प्रवृत्तपर्यवसानाय राषणानुज्ञापरिमिते मार्गोपदेशपर्य-
वसाने च विशेषत उक्तं श्लोकद्वयमाह—सकृदेवेति, सर्वधर्मानिति च ॥
चेदवैदिकवाक्यमात्रातिशायिनोरनयोः शरण्यवान्परोरथं तदभिप्रायोरभि

परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्या-
मि मा शुचः ॥' इति मयैव ह्युक्तम् ॥

अतस्त्वं तव तत्त्वतो भज्ज्ञानदर्शनप्राप्तिषु निःसंशयः सुख-
मास्त्व ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते गद्यत्रये
शरणागतिगद्याख्यं पृथुगद्यम् ॥

॥ श्रीमते भगवते भाष्यकाराय महादेशिकाय नमः ॥

धात्यामः । इदं मोक्षप्रदानोत्सुकेन मयैवोक्तम् ; न ॥ मदादेशभूतदुरधि-
गमार्थवेदमुखेन वा सम्भवद्भूमादिदोषपुरुषान्तरमुखेन येत्याह— मयैव
ह्युक्तमिति ॥ हिः प्रसिद्धौ, हेतौ वा ॥

उक्तमेव स्थिरीकरणार्थं सतोषातिशयार्थं च निगमयति— अत
इति ॥ अतः सत्यवादिना सत्यमतेन मयोक्तस्य वाक्यस्य विश्वसनीयतम
त्वात् । त्वम् प्रामाणिकः । तव 'ये प्रपन्ना महात्मानस्ते मे नयनसपदः ।'
इति मत्प्रशसनीयस्य मत्स्वीकृतमरस्य च । तत्त्वतः सशयविपर्ययराहित्येन ।
भज्ज्ञानदर्शनप्राप्तिषु यथायोगमत्र परम चापेक्षितास्ति शेषः । 'निः-
संशयेषु संशेषु नित्यं वसति वै हरिः । ससंशयान् हेतुबलान्नाप्यावसति
माधवः ॥' इत्यादिप्रमाणसूचनायाह— निःसंशय इति ॥ सिद्धस्यैव
ज्ञानस्य अनुवृत्तौ संशय इह निवार्यते । अनेनैव निर्भरत्वादिकमप्याकृत्यते ।
सुखमास्त्व 'आन्यात्मिक—' इत्यादिना पूर्वं मयोक्तमेव तवोचितमिति
भावः । 'यावच्छरीरपातम्' इति पूर्वोक्तस्यानुत्तेरयमभिप्रायः— मत्प्राप्तेः
प्रारब्धकर्मप्रतिनियतायुरवसाननिर्वन्धो नास्ति ; यावदप्रत्यमदनुभवापेक्षा
तावदत्र सुखमास्त्व ; परिपूर्णानुभवालाभादिह सुखातिव्यायामप्युद्देशे सति
आप्तु शेषशृङ्खलामप्यपोह्य आत्यन्तिकमर्त्तैर्वर्ज्याय मत्पदं गमिष्यसि—

इति । एतेनानादिकालमाज्ञातिलङ्घनमूलभगवदप्रसादेन सखरतो मे भगव-
त्कृपामूलसदानार्याङ्गीकारेण द्वयोच्चारणानूच्चारणपूर्वकस्वरक्षाभरन्यासे सिद्धे,
प्रसादनेष्वस्मादभ्यधिकस्याभावात् स्वीकृतभरः श्रियःपतिर्नारायणः काल-
प्रयवर्तिनः सर्वानप्रसादहेतून् यथार्हं क्षान्त्वा, स्वयमेव स्वार्थमेव मां
स्वज्ञानदर्शनप्राप्त्यादिप्रदानेन रक्षेदिति विश्वस्तो निर्मरो निर्भयः सतुष्टो
भवेति निगमितं भवति ॥

इति शरणागतिगद्यं यतीशरज्जेशसंलपनरूपम् ।
व्यवृणुत देशिकदृष्ट्या विसृज्य निश्चित्य वेङ्कटेशकविः ॥

विनमसि निगमान्ते शिञ्जता देशिकरवं
कृतिभिरनुमतेन क्षेमबुद्ध्या मयैव ।
यतिपतिपृथुगद्यप्राकिपावां पथाव-
त्कथितमकथितं च क्षम्यतां नः सवृष्यैः ॥

इति कवितार्किकमिहस्य सर्वतन्त्राख्यतन्त्रस्य श्रीमद्भट्टनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु रहस्यरक्षायां
पृथुगद्याधिकारः प्रथमः ॥

श्रीमते निबमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीमत रामानुजाय नम ॥

॥ श्रीरङ्गव्यम् ॥

—*—

स्वार्धीन-

॥ श्री ॥

॥ श्रीमते निगमा तमहादेशिकाय नम ॥

श्रीमल्लक्ष्मणमुनिना शिष्यहितैकामचेतसा कथितम् ।
मितगद्यममितसार व्यक्तं व्याख्याति वेङ्कटेशकवि ॥

अत्र द्वयार्थानुत्तधानरसिकेन भगवता भाष्यकारेण बृहद्गद्ये व्याख्या
तमपि द्वयम्, बहुधा भोतव्यमिति मन्यमानेभ्य शिष्येभ्य पुनरप्याकिञ्च
न्यादिप्रपञ्चनपूर्वकस्यानुष्ठानप्रकाशनप्रक्रिययैव सञ्ज्ञेण व्याक्रियते । तथा हि—
अत्रादिम वाक्यमुत्तरखण्डस्य विवरणम्, द्वितीय पूर्वखण्डस्य । तेनैवाधि
कारविशेष कार्पण्यरूपमङ्ग च प्रदर्शितम् । तृतीय तु महाविश्वासाद्यङ्गान्तर
स्थापकम् । अनन्तर श्लोकद्वयानुपठनेन पूर्वोक्त एवार्थ प्रमाणत प्रतिष्ठा
प्यते । ततः परेण वाक्येन पूर्णप्रपञ्चदुर्गले जनेऽपि तत्पूरणानुगुणप्रपत्ति
वाक्योच्चारणयैभव स्थाप्यते । तत्सिद्धयर्थे पश्चाच्चतुर्दशभिः सवुद्धिभिर्नारा
यणशब्दोच्चा शरण्याकारविशेषा प्रकाशयन्ते । 'नमोऽस्तु ते' इत्यनेन तु
प्रकृतोपाये प्रधानभूतो भरन्यासात्, पञ्चप्रार्थनया निगद्यत इति विभाग ॥

इदं च प्रथम सविभूतिकस्य भगवतः परमप्राप्यत्वादिसिद्धयर्थं च
तुल्यन्तपदप्रदर्शित सर्वेश्वरत्वादिकमाह—स्वार्धीनेति ॥ स्वशब्देन मुक्तं

त्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम्,

प्राणस्य कैकर्योदेवस्य सर्वेश्वरस्य भुतादिप्रसिद्ध निरतिशयानन्दत्वादिक
 एष्यते । स्वाधीनज्ञानेन भगवत्स्वरूपाधीनत्व तदिच्छाधीनत्व च विवक्षि-
 तम् । सर्वस्य साक्षात् परम्परया वा तदाश्रयतया तत्स्वरूपाधीनत्वम् । तत्र
 नित्याना पदार्थानां तदिच्छाधीनस्वरूपत्व तदभावे तेषामभावः प्रसज्येदिति
 प्रसङ्गमुपेन स्थाप्यम् । तदभिप्रायेण ब्राह्मणः— 'इच्छात एव तव विश्वप-
 दार्यसत्ता नित्य प्रियास्तव तु केचन ते हि नित्याः । नित्य त्वदे-
 कपरतन्त्रनिजस्वरूपा भावकमङ्गलगुणा हि निदर्शन नः ॥' इति ।
 अभावि च शरीरकान्ते— 'परमपुरुषभोगोपकरणस्य लीलोपकरणस्य च
 नित्यतया शास्त्रावगतस्य परमपुरुषस्य नित्येष्टत्वादेव तथावरपानमस्तीति
 शास्त्रादवगम्यते' इति । अनित्यानां तु तदिच्छाधीनस्वरूपत्व तदायत्तो-
 त्तिकतया हि प्रसिद्धम् । गुरुद्रव्याणां पतनप्रतिग्रन्थेन धार्यत्वमपि तदि-
 च्छाधीनत्वविशेष एव । चेतनशब्द इह जीवविषयः ; यदनुक्तनित्यरूपेण
 जीवानां प्रैविध्यम् । अचेतनशब्दश्चात्र भविष्यपरः । त्रिगुणकालगुण-
 सत्त्वरूपेण अचेतनप्रैविध्यम् । द्रव्याणां तदधीनत्वोक्त्या तत्तद्वर्माणां
 तादधीन्य कैमुत्यविद्धमिति तदनुक्तिः । अचेतनद्रव्यस्यापि धर्मभूतशा-
 न्त्य चेतनमहणे विशेषणत्वमोपात्तत्वादत्र पृथगनुपादानम् । चेतनभावे वा
 प्रैविध्यान्वयः । चेतनाचेतनानां स्वरूप स्वासाधारणत्वभावेनिरूप्य धर्मः,
 तस्य भेदः तत्तद्व्यक्तितो वर्गवत् परस्परव्यापारानुरूपो धर्मः । स्थितिः
 कालान्तरेऽपि विद्यमानता ; सा च द्रव्याणां स्वरूपेण सर्वकालानुवृत्तिरूपा ;
 तेषां तत्तदनस्याविशिष्टवेगेण तु कालपरिच्छेदा कालतारत्वम्भरती चेति
 तन्नेदः । प्रवृत्तिः व्यापारः । निवृत्तिरप्यवस्थासकस्यरूपा प्रवृत्तिविशेषः ।
 एतन्नेदसात्तत्कार्यादिभिर्द्रष्टव्यः । अत्र स्वेच्छाधीनत्वोक्त्या स्वाधे-
 यमोपादानत्वसूचनात् सर्वोपेत्यमपि सिध्यति । तदाहुः— 'उपा-
 दये उपास्थितिनिगमनाद्यैभिर्दचितो ह्यमुदित्य भीमानिति वदति पागौ

क्लेशकर्माद्यशेषदोषासंस्पृष्टम्, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानवलै-

पनिपदी।' इति । एव भगवतः सर्वाधारत्वादिव्यञ्जनात् तदन्येषां चे-
तनाचेतनद्रव्याणां त प्रत्याधेयत्वविधेयत्वशेषत्वनियमेन तदपृथक्सिद्धविशेष
णतया तच्छरीरत्वं श्रुतिसिद्धं मुख्यमेव स्थापितं भवति । अत्र च कारणवा-
क्यार्थः, धर्मधर्मिभेदः, चिदचिद्वेदः, जीवेश्वरभेदः, जीवानामन्योन्यभेदः,
तेषां ज्ञातृत्वम्, तत एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे, ज्ञातृत्वादेः सर्वथा परार्धानत्वम्,
परस्य च विभूतिद्वयवत्त्वं सार्वत्रिकत्रैकालिकसर्वनियन्तृत्वं त्रिविधपरिच्छेद-
राहित्यम्, कालपरमव्योम्नोरिगुणविकारातिरिक्तत्वम्, प्राज्ञानधिष्ठितप्रकृति-
कारणत्वनिरासादिकं च शारीरकस्थापितमर्थसिद्धम् ॥

अथ भगवत उक्ताकारान्तर्गतसर्वकारणत्वसर्वनियन्तृत्वादिभिः श-
ङ्कितान् दोषान् परिहरति— क्लेशकर्मेति ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनि-
वेशाः पञ्च क्लेशाः । पुण्यापुण्यरूपं कर्म । आदिशब्देन 'क्लेशकर्मेविपाका-
शपैरपरानृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' इत्यादिप्रसिद्धविपाकादिसमूहः । ज्ञात्या-
धुर्मोगादयो विपाकाः । पूर्वानुभवमायिता आपलोदय शयानाः सस्कारा
आशयाः । कतिपयदोषरहितव्याप्त्यर्थमशेषशब्दः । असंस्पृष्टशब्देन स्वभा-
वतोऽनर्हतया कदाचिदपि दोषस्पर्शो नास्तीति विवक्षितम् । एव पदद्वयेन
'परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेदी' इत्यस्यार्थ-
उक्तः ॥

अथ 'तेजोवलैश्वर्यं'— इत्यादिभिर्दृष्टान् निरूपितस्वरूपविशेषकथ-
र्मानाह— स्वाभाविकेति । स्वाभाविकत्वमिह नित्यत्वम्, अनन्याधीनत्व च ।
तेन नित्यानां मुक्तानां च ज्ञानादिभ्य एतज्ज्ञानादेर्व्यवच्छेदः । सद्बलादिभ्यो
व्यवच्छेदस्तु अनवधिकातिशयत्वादपि । स्वापेक्षाया उत्कृष्टावधिरहितोऽति-
शयो येषां ते अनवधिकातिशयाः । ज्ञानमिह सर्वविषयानित्यसाक्षात्काररू-
पम् । बलम् अनाघातभ्रमप्रसङ्गं सर्वधारकत्वम् । ऐश्वर्यं सर्वनियन्तृत्वम् ।
विर्यं सर्वोपादानत्वादावपि अविकृतस्वभावत्वम् । शक्तिः विश्वोपादानतार्ह-

अर्धवीर्यशक्तिवेज सौशील्यवात्सल्यमार्दवाजवसौहार्दसाम्यकारुण्य-
माधुर्यगाम्भीर्यौदार्यचातुर्यस्यैर्यधैर्यशौर्यपराक्रमसत्यकामसत्यसंक-

त्वम्, स्वेतरसर्वदुर्घटघटनशक्तिर्वा । तेजः अस्वाधीनसहकारिनिरपेक्षत्वम्,
पराभिभवनसामर्थ्यं वा । अत्र व्यूहव्यक्त्यादिक्रमेण ज्ञानयलादिद्वन्द्वत्रिकनि-
र्देशः । पाद्गुण्यस्य प्रथममुपादानम् अन्येषां गुणानां तदन्तर्भावेण तत्प्राप्ता-
न्यात् परत्वसापकत्वात् आभितानाभितगोचरव्यापारभेदसाधारण्याच्च । अथ
पाद्गुण्यविततिरूपाः सौलभ्यशापकाः सभितसग्रहणादौ विशेषत उपयुक्ता
गुणा उच्यन्ते— अत्र सौशील्य मदतो मन्दैः सह नीरव्रसस्त्रेपरसिकता ।
वात्सल्यम् आभितेषु दोषतिरस्कारिणी प्रीतिः । मार्दवम् अकठिनस्वभाव
तया सुप्रवेशत्वम्, दण्डनीयेष्वपि सामप्रधानत्व वा । आर्जव कान्त्यानुदि-
व्यापाराणां परस्परमवित्तवादिष्वम् । सौहार्दं स्वतः सर्वहितैषित्वम् । साम्यं
सर्वरण्याभयणीयत्वे समत्वम्, स्वतोऽपक्षपातित्वं वा । कारुण्यं स्वप्रयोज-
नान्तरानुद्देशेन परदुःखनिराचिकीर्षा । माधुर्यम् उपायदद्यापामपि रञ्जक-
त्वेन रसायनत्वम्, द्विपक्षा जिघासितानामपि दृष्टिचितापहारित्वं वा । गा-
म्भीर्यं भक्तानुग्रहादेरगाधत्वम्, आभितदोषदर्शनादे सततोऽपि गोपनेन
दुर्मदत्वं वा । औदार्यं पातलापनदेयगौरवप्रत्युपकारायनादरेण वितरणशी-
लत्वम् । चातुर्यं शुभाभयप्रकाशनाद्यप्योपायैर्विमुक्तयशीकरणविसम्भजन-
नसभितदोषाच्छादनविक्रदानुक्लीकरणादिषु कुशलत्वम् । रघैर्यं शरणाग-
तसमूहे दोषप्रदर्शकैः सुदृढिरप्यकम्पनीयत्वम् । धैर्यम् अभिमतविषेणग्रस-
नैऽप्यभयप्रतिशुत्वम् । व्यत्ययेन वा रघैर्यधैर्ययोर्व्याख्यातम् । प्रबलप्रतिप-
क्षोपनिषतेऽपि सावकदृढचित्तत्वं वा धैर्यम् । शौर्यं तु भीमेष्वपि परसेन्येषु
असहायस्यापि स्वसेन्येष्विव निर्भयप्रवेगसामर्थ्यम्; तत्र प्रविष्टस्य परनि-
राकरणपर्यन्तो व्यापार पराक्रमः । सत्यकामसत्यकचरशब्दौ इह भाष-
प्रधानौ, कर्मधारयवृत्तौ वा ; सत्यकामस्य मितगोप्यवत्त्वम् ; सत्यकचरस्य
स्वायत्तापर्यन्तापूर्वभोग्यसुखप्रसादावमोषतत्त्वत्वम् । श्रुतित्वं परोपकारकारम्,

स्पर्कतित्वकृतक्षताद्यसख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णवम्, परब्रह्म-
भूतम्, पुरुषोत्तमम्, श्रीरङ्गशायिनम्, अस्मत्स्वामिनम्,

आधितरक्षणेन कृतकृत्यत्वं वा, 'न मे पार्थास्ति कर्तव्यम्' इत्याद्युक्तं वि-
हितकर्तव्यनिरपेक्षत्वं वा, धर्मसंस्थापकानुष्ठानवत्त्वं वा, परेणा स्वहितप्रवृत्ते
पूर्वमेव कर्तुमुपक्रान्तपरहितत्वं वा, स्येन कृतं सर्वं प्रति स्वस्यैव ह्येवित्य-
वा । कृतशता सहस्रकल्पिकर्तुरपि अनुगन्धिपर्यन्तसरक्षणाय तत्कृतानुदनशम्,
अवसरे सधितापेक्षितकरणाय स्वकृतप्रत्याख्यानानुदर्शित्य वा, 'शिरसा
याचतस्तस्य वचनं न कृतं मया' इति व्याह । आदिशब्देन तत्र तत्र
प्रसिद्धा आनृशस्यादयो गृह्यन्ते । 'यथा रत्नानि जलधेरसख्येष्वपि पुत्रक ।'
इत्यादिस्मरणाय असख्येयत्वोक्तिः । अत्र दोषाससृष्टत्वं कल्याणगुणयुक्तत्वं
च यदता निर्गुणश्रुते पशुच्छागात्सर्गापवादनाभ्यां दोषरूपविशेषनिषेधप-
रत्वं सूच्यते ॥

उक्तं सर्वस्मात्परत्वं स्वसाम्यप्रदानपर्यन्तं सौलभ्यं च 'नारायण
पर ब्रह्म' 'पर ब्रह्म पर धाम' इत्यादिभूतिस्मृतिसिद्धप्रकारेण सिद्धीकरोति
— परब्रह्मेति ॥ यद्यपि 'ब्रह्म परिरूढं सर्वतः' इति निवृत्तकारवचनात्
ब्रह्मशब्द एव परत्वं वदन्नाम च भवति, तथाप्यौपचारिकप्रयोगव्यवच्छे-
दाय परशब्दः । अत्र ब्रूहिति ब्रूयतीति निवृत्तिभ्यां व्यापित्वकारणत्वादि
सिद्ध्या शक्तितान् दोषान् परिहर्तुं भेदश्रुत्याद्यर्थगर्भवा भगवद्गीतानिवृत्तया
समाख्यया विशिनष्टि—पुरुषोत्तममिति ॥ अनेन ब्रह्मशब्दार्थतया कुदृष्टि-
विकल्पितप्रकारान्तराणि, तामसत्तन्त्रानुक्तव्यक्त्यन्तराणि च ध्वयच्छिद्यन्ते ।
अस्य च पञ्चम्यादिविभक्तित्रयेऽपि समासः सम्भवति । एव सर्वोधिकत्वेन
असदादिभिर्दुरधिगमः स्यादिति शङ्का परिहरन्, द्वाभ्यां विशेषणाभ्यां सौ-
लभ्यकाठा व्यनक्ति—श्रीरङ्गशायिनम् अस्मत्स्वामिनामिति ॥ स्वरूपा-
दिप्रहस्य सुखानुसंधेयतया सौलभ्यमधिकम्, तस्मादप्यर्चावतारस्य भक्ता-
भिमतसर्वदेशकालसनिधायितया परव्यूहादिभ्योऽधिकतमम् । तदा काठा

प्रबुद्धनित्यनियाम्यनित्यदास्यैकरसात्मस्वभावोऽहं तदेकानु-
भवस्तदेकप्रियः

प्राप्त परत्वमपि तत्र भक्तोपलभ्य शालादवसेयम्, यथोक्तम्—‘सर्वातिशायि
पाङ्गुण्य सस्थित मन्त्रबिम्बयोः ।’ इति । अत्र मनुष्याणामपि कैकयोद्दे-
श्यतया अस्थितस्य निर्भयसेवादियोग्यत्वम् अस्मत्स्वामिशब्दाभिप्रेतम् ।
यथाहुः—‘अर्च्यः सर्वसाहृण्णुरर्चकपराधीनासिलाल्मास्थितिः’ इति ।
यद्वा स्वाचार्यसत्तानसेधितत्वेन प्रीत्यतिशयहेतुत्वमभिप्रेत्यास अस्मत्स्वामि
शब्दः ; प्राचीनरामानुज इव अहमप्यह्य शीलादिगुणैर्दास्यमुपागत इति
च भावः ॥

एव कैक्यप्रतिसयन्धितया अनुभाष्य निर्धारितम् । अथात्माभिमा-
नानुगुणपुरुषार्थव्यवस्थासिद्धयर्थमनुभवितुं किंकरस्य स्वात्मनः स्वरूपावि-
र्भावदशागाह— प्रबुद्धेति ॥ प्रबुद्ध प्रकरणेणावगतम्, स्वाधीनस्वार्थकर्तृ-
त्वभोक्तृत्वभ्रमविरहेण सम्यग्दृष्टमित्यर्थः । नियाम्यत्वदासत्वे ‘स त्वरा
इभवति’ इत्याम्नाताया मुक्तिदशायामप्यनुवृत्ते इति ज्ञापनाय द्वयोरपि
नित्यत्वोक्तिः । निरपेक्षस्वातन्त्र्यनिरुपाधिकश्रेष्ठत्वप्रवृत्तपरिहाराय एकरस
शब्दः । अत्रात्मशब्दः स्वविषयः । स्वभावशब्दो यावदात्मभाव्याकारमाह ।
इदहात्मस्वरूपमपि ‘व्यतिरेकसद्भावभावित्वात्’ इति नयेन परमप्राप्यवि-
शेषणतया फलकौटिनिविष्टमनुसंधेयमिति व्यञ्जयितुम् अधिनोऽहशब्दः ।
नित्यनियाम्यत्वप्रबोधकाद्यामाह— तदेकानुभव इति ॥ तस्मिन्नेकस्मिन्नेव
प्रधानतया अनुभवो यस्य स तथोक्तः । आविर्भूतस्वरूपस्य हि भगवददृष्ट-
विसद्भावविशेषणतया तत्प्रधानतयैव स्वानुभवम् ‘अविभागेन दृष्टत्वात्’ इत्य-
सूत्रयत् । नित्यदास्यैकरसत्वाविर्भावस्य पन्माह— तदेकप्रिय इति ॥
स एव प्रधानतया नित्य प्रियो यस्य स तदेकप्रियः । न हि तदास्यैकरस-
स्यास्य ‘रसो वै स’ इत्यानुक्तस्वाभाविकनिराधिक्यतिशयरसस्वरूपात्
‘स्मादन्यत्तदानीं प्रधानतयास्वाय भवति ॥

परिपूर्णं भगवन्तं विशदतमानुभवेन निरन्तरमनुभूय, तदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिंकरो भवानि ॥

तदेवमनुभायानुभविताराहुक्तौ । अथात्रत्यानुभवाद्यावृत्तमनुभवप्रकारमाह—परिपूर्णमिति ॥ अनन्तगुणविभूतिविशिष्टस्वरूपे अननुभूतागरहितमित्यर्थः । भगवन्तं पराशरादिनिरुक्तप्रकारेणोभयलिङ्गम् । तस्मिन् सामान्यतः सर्वाकारविषयपरोक्षज्ञानात् परिमिताकारविषयप्रत्यक्षज्ञानागव्यावृत्त्यर्थमाह—विशदतमानुभवेनेति ॥ तनाप्यपरिच्छिन्नविषयसान्तरप्रत्यक्षाद्यवच्छिन्नमिति—निरन्तरमिति ॥ अनुभवेन अनुभूय अनुभवेन विषयीकृत्येत्यर्थः । तदनुभवत्यनेन पूर्वोक्तभगवदनुभवानुवादः, यद्वा, तच्छब्देन भगवदनुभवः परामृश्यते, तस्यानुभवोऽपि स्वयंप्रकाशस्य तस्यैव स्वरूपम्, ईदृशोऽयमनुभूयते मयेत्यनुबलतमभगवदनुभवस्वरूपोद्देशाशेन जनिता प्रीतिरिहोच्यते । तस्या अनवधिकातिशयत्वेन ऐश्वर्याद्यनुभवजनिता प्रीतिर्व्यवच्छेदः । ईश्वरोच्छाधीनेऽपि कैकर्ये स्वप्रीतिकारित्वोक्तिः, नियोगनैरपेक्ष्य प्रीते प्रेरकत्वातिशयः च ध्यनन्ति । कारितशब्द इह शेषताया वा, तदेकरतौ वा, शेषवृत्तिं प्रति प्रयोज्यकर्तरि किंकरे वा अवेतव्यः । अशेषावस्थाशब्देन सेव्यस्य भगवतः परत्वव्यूहत्वादयः, मेवकस्य च मुक्तस्य सदेहत्वविदेहत्वादिरूपा अवस्था सर्वा विवक्षिता । शेषताञ्च शेषवृत्तिः । अभिमतसर्वशेषवृत्तिषु अप्रतिपातमभिप्रेत्य अशेषशब्दः, स्वामिप्रीत्यर्थत्वाविशेषेण परस्परैकरस्यात्परकृतापि शेषवृत्तिः स्वकृतेषु भवतीति भावः । ईश्वरस्य मुक्तस्य च स्वच्छदानेकदेहपरिमहेण वा अनन्तगरुडादिवृत्तिषु जातीयकैकर्यसिद्धिः । आत्मा आत्मीयः वा सर्वमशेषशब्देनोच्यते, तदा तस्य शेषता शेषमात्र एव । एवविधायामशेषशेषतायामेव रतिः प्रीतिरिच्छा वा रूपनिरूपकधर्मो यस्य स अशेषशेषतैकरतिरूपः । नित्यकिंकरो भवानि उत्तराश्विरहितकैकर्यसामान्यरान् योग्यार्थानि याव ॥

स्वात्मनित्यनियाम्यनित्यंदास्यैकरसात्मस्वभावानुसधानपूर्व-
कभगवदनवाधिकातिशयस्याभ्यासखिलगुणगणानुभवजनितानवाधि-
कातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषैकरतिरूपनित्यकैकर्य-
प्राप्त्युपायभूतभक्तिदुपायसम्यग्ज्ञानतदुपायसमीचीनक्रियातदनुगु-
णसात्त्विकतास्तिक्यादिसमस्त्यात्मगुणविहीनः । दुरुत्तरानन्ततद्विपर्य-

एव न्यासोपासनसाधारणाधिकारमिद्वयै प्रथम परम्पर उत्तरतश्चो
निवृत्तः । अधोपायपर पूर्वपण्ड विवृण्वन्, तयोत्तमपुण्यविश्रितमार्गिचन्य
रूप प्रपञ्चोर्विशेषाधिकार कार्यप्यरूपमङ्ग च व्यनक्ति— स्वात्मनित्यनित्या-
म्येति ॥ स्वात्मशब्दोऽनुसधातृस्वरूपपरः । अत्र शेषोपहितकैकर्यनित्यतर
सेन तदनुवृत्तिव्याम्रया च पूर्वोक्तस्यैव परमपुरुषार्थस्य विस्तरेणानुवादः ।
नियाम्यशब्दोऽत्र भावप्रधानः । अनवाधिकातिशयस्याभ्यास अनवाधिकातिशय
विपर्ययामित्वम् । आदिशब्देन तथाविधनियन्तृत्वादिसंग्रहः । ऐश्वर्यादि-
पलान्तरात् कादाचित्कमगरत्कैकर्याच्च व्यावृत्त्यर्थं नित्यकैकर्यशब्दौ ।
उपायभूतेति त्विप्रत्ययरहितप्रयोगेण मोक्षप्रदत्वं भगवद्भक्तेः स्वभावप्राप्त
मिति ध्यन्यते । भक्तिशब्द इह वेदान्तोदितस्परिकरभक्तियोगपरः । शान-
क्रियाशब्दाभ्यासां ज्ञानकर्मयोगौ विवाञ्छितौ ; तयो सम्यक्त्वं यथार्थास्तस
कलाङ्गोपसहारकत्वम् । ज्ञानयोगमन्तरेणापि कर्मयोगेणैवात्मालोकनपूर्वक
भक्तियोगाधिकारादौघस्य भगवद्गीतामाध्यप्रपञ्चितस्याधिकारिविशेषनियत
तथा तदनादरेणात्र स्यात्सकिकमनिर्देशः । सात्त्विकता 'नित्यसत्त्वस्यः'
इत्युक्तसत्त्वनिष्ठता ; तस्याः कलम् आस्तिक्यादिगुणजातम्, अवस्थाभेदेन
तस्या हेतुश्च । 'अमानित्वमदग्निमिव' 'दया सर्वेषु भूतेषु' इत्यागु
चात्मगुणान्तरसंग्रहाय समस्तशब्दः । प्रपत्यपेक्षितज्ञानविभागादेस्तिष्ठ न
प्रतिषेधः ॥

एवमुपायान्तरतदुपायपरपराहानिरुक्ता । अथ पूर्वं पञ्चाधोपायप्रति
बन्धकायापरपरान्वयमाह— दुरुत्तरंति ॥ दुरुत्तरत्वं भगवत्कर्मसमन्त

शक्यविहितसंनकर्मेपाशप्रमथितः, अनागतानन्तकालसमीक्षयाप्यष्ट-
संवारेपायः, निखिलजन्तुजातशरण्य, श्रीमन्नारायण, तव चरणा-

अव भविष्यान्नेन अक्षान देहात्मप्रमादिक च गृह्यते, तस्याश्च कर्महेतु
त्वं रागद्वेषद्वारा । 'यद्भक्तकल्प—' इत्याद्युक्तप्रक्रियया अनाद्यविद्या
सचित्तत्वेनामन्तत्वात् प्रत्येक प्रावक्ष्याच्च भाष्यव्यतिरिक्तैरशक्यविहितसंनकर्मेपा-
'पश्यः पाशिताः धूये परमेष स्वर्गीय्या । तेनैव मोचनीयास्ते नान्यैर्मोच-
यितु क्षमा ॥' इत्याद्युक्तसूचनाय कर्मणः पाशस्वरूपणम् । प्रमथितः
रुद निरुदः; 'नाभ्युक्त क्षीयते कर्म' इति हि स्मर्यते । उक्तप्रतिबन्धक
भूयत्वात् 'त्वत्पादकमलादन्यत्' इत्याद्युक्तप्रकारेण कालान्तरेऽप्युपादान्तर
सभावना प्रादुर्भवेन प्रतिषेधति— अनागतेति ॥ वक्ष्यमाणश्रीमत्त्वन्नारायण
त्वाम्या पलितम् 'सर्वस्य शरणं सुदृढं' 'देवानां दानवानां च 'सर्वलोक
शरण्याय' 'विभीषणो या सुग्रीव यदि वा रावण. स्वयम् इत्यादिप्रसिद्ध
रुचप्रहोययुक्त स्वभावमाह—निरिखलजन्तुजातशरण्येति ॥ दिव्यमाभादो
नामपि तदभावं निरिखलानन्दः, तेऽपि हि कर्माधीनजन्ममाधितया जन्त
यः । 'एतन्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंभवा । तेनैव ते प्रयास्यन्ति
तद्विष्णोः परम पदम् ॥ एतन्मनुष्यस्य मर्त्यस्य मुक्तिर्दृष्टास्मिता तदा ।
तत्तत्तदपि एवापि मुक्तिमेप्स्यन्ति वै ध्रुवम् ॥' इत्याद्यर्थसामिमेत्य जात
शब्दः । स चात गुणप्रधानतया अनित्यमातपरः । पूर्वराष्ट्रपदमभ्युप-
रेण श्रीमदित्यादीनि पदानि । भविष्यत्पदेन 'रक्ष्या तद् हृषीकेशः'
इत्याद्युक्तं सूच्यते । सर्वशरण्यत्वोपधिकृतवन्धुगुणरिदोषादिप्रदर्शनाय नारा
यणशब्दः । कृपोत्तमकृत्यानिशपादीनित्याय चरणग्रहणम् । उपायदशा
यामपि भोग्यत्वसूचनाय अर्चनस्वरूपणम् । शरणशब्द रक्षोपायपरः ।
उत्तमपुत्रादिपञ्चिनाधिकारिबिदोषप्रक्षणाय अहंशब्दः; अधिकारविग्रहाद्
पापान्तरेण निराशः, प्रत्ययप्रभादिदर्शनीयुषावेव्य उदात्तः, तत्पुण्य
विषेकादतिशयार्थमुक्तः, शरणो रक्षोपदंशगतिवन्धुगुणजनान्तरदुःखः,

रविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये ॥

एवमवस्थितस्याप्यर्थित्वमात्रेण परमकारुणिको भगवान्
स्यानुभवप्रीत्योपनतैकान्तिकात्यन्तिकनित्यैर्कार्यैकरतिरूपनित्यदास्यं

परमपुरुषार्थसङ्कल्पार्थनान्वितभरन्यामोऽग्रतश्चेति भावः । शरणं प्रपद्ये
उपायतया आश्रयामि । अकिंचनोऽनन्यगतिरहं श्रीमति नारायणे स्वात्म
रथाभर निक्षिपामीत्युक्तं भवति । अत्र सविशेषणनारायणशब्देन वि
रोधिभूयस्त्वप्राप्यगौरवोपायलाघवादिमूलशङ्कानिरासहेतवः शरण्याकारा वि
वक्षिताः ॥

अथ तत्फलित सोपसर्गधातृक्तम् 'रक्षिष्यतीति विश्वासादर्भाष्टोपाय
कल्पनम् । गोप्तृन्धवरणं नाम स्वाभिप्रायनिवेदनम् ॥' इति विभज्य नि
र्दिष्टमङ्गद्वयम् 'प्रार्थनामात्रसमुद्यो जन्तोर्व्यच्छति गान्छितम् । इति निश्चिन्ता
भगवत्प्रार्थना शरणागतिः ॥' इत्युक्तप्रकारविशेषोपलक्षितप्रकारिवैशिष्ट्या
भिप्रायेणाह—एवमिति ॥ एवमवस्थितस्येत्यनेन अधिकारवैगुण्य विरोधि
भूयस्तत्र च पूर्ववाक्योक्तमेव शरण्यगुणप्रकर्षव्यञ्जनायानुदितम् । अर्थित्वमा
त्रेणेति उपायलाघवोक्तिः ; अहृदयप्रार्थनावाक्यमात्रमपि 'नेहाभिक्रमना
शोऽस्ति' इति न्यायात् अन्ततः कार्यैकरमिति भावः । अथ वा, अत्र
सङ्कृतार्थभरन्यासलक्षणतया सत्रः स्वाभीष्टसिद्धिः । स्यानुभवप्रीत्येत्यादि-
ना प्राप्यगौरवप्रकाशनम् । उच्येहेतुभिः सभवन्तीं शङ्कामपाकर्तुं परमकारुणि
को भगवानिति मुलभत्यपरत्वसूचकपदद्वयोक्तिः ; ईदृशस्य हि सर्वविरो
धिनिवर्तनार्हता, समर्थस्य निदेयत्वे दयालोभासमर्थत्वे शरण्यत्व न स्यादिति
तत्सिद्धयर्थमुभयोक्तिः । स्यानुभवेत्यत्र स्वशब्दः परमात्मविषयः । ऐका
न्तिकत्वम् अनन्यविषयत्वम् । आत्यन्तिकत्वमिह फलान्तरोपाधिकनिवृत्तिरहि
तत्वम्, अत एव पश्चादावत्कालमनुवर्तमानत्व चा । दास्यैकरताशब्दा
यिह वृत्तिपरौ । रतिशब्देन विश्वासस्य महत्त्वरूपप्रकारोऽभिप्रेतः प्रार्थ-

एवभूततत्त्वयाथात्म्यावबोधतदिच्छारहितस्याप्येतदुच्चारण
मात्रावलम्बनेनोन्यमानार्थपरमार्थनिष्ठ मे मनस्त्वमेवाद्यैव कारय ॥

‘जायमान हि पुरुषम्’ ‘कृपामयमपाङ्ग ते सृन्मयि निपातय’ इत्या-
शुक्तेन सत्त्वोन्मेषहेतुना कणाडविशेषेण मामेव ब्रुष्वेत्यभिप्रायेणोक्तम्—
पुण्डरीकाक्षेति ॥ यद्वा ‘पुण्डरीर पर घाम’ इत्यादिनिरुक्तेनानेन
नाम्ना परमपदनासिन परिचरण प्रार्थ्यत इति सूच्यते । त्वदितराशङ्क्ये
ऽस्मिन्नर्थे त्वयि च निरपेक्षोपाये रिमीदृशभरन्यासरूपध्यानातिरिक्तमप्रय-
त्नेनेत्यभिप्रायेणाह— त्वमेवेति ॥ त न र्वञ्ज मञ्जक्ति परमकादणिक ।
माम् आकिञ्चन्यानन्यगतित्पार्थित्यनालिनम् । नितोर्धात्वोरिह देहि ब्रु-
ष्येति परस्मैपदात्मनेपदाभ्यां स्वस्य भगवतश्च यथाहं क्रियाफलान्वय
सूच्यते ॥

नन्विह शरण्यशरणागतितत्फलविशेषनिर्धारणपूर्विका फलकामना हि
अधिकारिविशेषणम्, न पुनस्तद्वत् इव तथाविधतद्वचनमानमित्यत्र ‘अनि-
च्छन्नप्येवम्’ इति श्लाघोक्तप्रकारेण सप्रश्रय प्रतिवक्ति— एवंभूतेति ॥
तदिच्छेति इच्छाविषयत्वेन परामृश्यमानार्थत्वात् तत्त्वशब्द इह पुरुषार्थपर,
पुरुषार्थविशेषनिष्कर्षाय जीवात्मपरमात्मतत्त्वपरो वा । अननोपेच्छा वा त-
दिच्छेत्सूच्यते, तदा पुरुषार्थेच्छारिह कैमुल्यात्तिष्ठति । श्रिय पतेस्तव
प्रसादादय साधिनारोऽस्मि, निरधिकारत्वेऽपि लब्धव्याजेन त्वया शेषपू-
रण कार्यमिति द्योतयितुम् अपिशब्द । एवमधिकारगैकल्यमङ्गलैकल्यमङ्गि-
नैकल्य चान्वाक्योक्तम्— उच्चारणमात्रेति । वैषम्यदोषप्रसङ्गपरिहारहेतु-
स्तव सिद्ध इत्यभिप्रायेण अवलम्बनशब्द । उच्यमानार्थ उपायोपेयपर ।
एतच्छब्दोऽप्यत्र तद्विषय । अन्यतरविषयत्वेऽपि तदितरस्यार्थात्सिद्धिः ।
परमार्थनिष्ठत्वम् अज्ञानसंशयविपर्ययरहितव्यवसायानुवृत्तिमत्त्वम् । मे ‘सक-
दुच्चारो भवति’ ‘सकदुच्चारित येन’ ‘भव शरणमितीरयन्ति ये’ इत्या-
शुक्तवचनमात्रधनस्य तदायत्तसर्वसिद्धे । मन ‘चञ्चल हि मन कृष्ण’

अपारकतणाम्बुधे, अनालोचितविशेषाशेषलोकाशरण्य, प्रणता-
तिहर, आश्रितवात्सल्यैकमहोदधे, अनवरतविदितनिश्चिन्तभूतजा-

‘यनो दुर्निग्रह चलम्’ ‘वन्द्याय विपयार्ताङ्ग’ इत्यानुक्तदोषमपि दृष्टाते
हेन तस्या अनुगृहीताना सम्यक्ज्ञाननसाधनम् । शरण्यस्यापेक्षणीयान्तरा
भावम्, आत्मनस्त्वरतिशय च यथार्थं— त्वमेवाद्येवेति ॥ कारणे
त्वेन प्रपत्तावपि स्वस्य प्रयोजककर्तृत्वम्, अप्यात्मसाम्प्रदायार्थमुत्तेना
न्त्यामेतया च ममवत प्रयोजककर्तृत्व च प्रकाश्यते । अधिकृतप्रपत्ति
प्रयोगस्यापि भाष्यकारस्वेद वाक्य विकल्पप्रयोगाणामन्येषामपि शरण्यान्
कम्पया क्षिप्रमुपायवृत्ति स्यादिति ख्यापनार्थम् ॥

अर्थाधिकारोपायफलप्रदानेषु यथार्थमुपयुक्तान् भगवत प्रकारान्
वदन्, प्रथम सर्वोपयोगिगुणविशेषप्रकर्षमाह— अपारेति ॥ स्वस्तिमपि
ग्यातिमभिप्रेत्य अपारग्योक्ति, तत्फलित म्नेनास्याभवणीयत्वमभिप्रेत्याह—
अनालोचितेति ॥ जातिगुणादिनिष्कर्षानादरेण सर्वे शरण्यतया धरणी
देत्यर्थ । अनेन प्रपत्ते सर्वाधिकारत्व दर्शितम् । कारुणिकोऽपि यदि
विषम स्यात्, समोऽपि यदि निर्गुण स्यात्, न तदा सर्वशरण्य
ग्यादिति तदर्थमुपयोक्ति । शरणागतिममन्तरलक्षणीयो गुणायाह—
प्रणतार्तिहर आश्रितवात्सल्यैकमहोदधे इति ॥ प्रणता इह प्रकृष्ट
प्रहोभाययुक्ता प्रपत्ता, तेषा तत्तदभिमतान्तरनिमित्तमार्ति हरतीति
प्रणतार्तिहर । अनेन तु प्रपत्ते सङ्कल्पप्रदस्य च सूच्यते । प्रणतश
ब्दस्य प्रह्वमानपरस्ये तदार्तिहरणादन्वप्रपन्नप्रसादात् प्रकाश्यते । वात्सल्येन
गुणान्तरतिरस्कारमाभिप्रेत्य एवञ्च, येन सर्वशोऽप्यविशतेन रत्नन्धो
ऽप्यस्वतन्त्र इव स्यात् । कारुण्यमिदमज्ञाप्यमस्यापूर्णव्यापकस्य च
निरोधरक्षकत्वं न स्यात्, अतस्मान्निद्वयार्थं गुणप्रथमं अनयतेत्यादिभि
रुच्यते । अनवरतनिश्चितशब्दाभ्या जानम्य कालनो विपयतश्च नि मर्षां च
त्योक्ति, मम अनिष्टनिश्चिन्तनेष्टपापघातगिष्यधिकारान्ति किञ्चिदपि कदा

तयाधान्य, मत्स्यकाम, मत्स्यसकल्प, आपत्सस्य, काकुत्स्थ, श्रीमन् ,
नारायण, पुरुषोत्तम, श्रीरङ्गनाथ,

चिदपि तवाजात नास्तीति भाव । न च तव माहशानिचनपरित्यागहेतुभूतप्र
त्युपकारपूर्वोपकारादिप्रयोननान्तरमापेक्ष्य गुणवैकल्य वा कदाचिदप्यस्ति ,
अतो मद्रक्षणेन स्वगुणान् मरुत्क्षेयमिप्रायेणाह—सत्यकामेति ॥ नित्यमो
न्यानन्तकल्याणगुणार्द्रादिशिष्टेत्यर्थ । मरुत्क्षेयमात्रलाभितजगत्सुष्ट्यादेरतव मद्र
क्षणेऽपि न हि सवन्पादनिरिच्छ मपादनीयमित्यभिप्रायेणाह—सत्यसकल्पे
ति ॥ अमोघमकल्पेत्यर्थ , त्वयैव ख्यापित प्रपञ्चाविषय त्वद्वत् न कैश्चिदपि
प्रतिहन्तु दास्यमिति भाव । उक्तगुणरर्गहेतुऋद्वीपदीगजेन्द्रादिसरक्षणप्रकार
तद्वत्स्वस्याप्यापत्तममनायादाट्यति—आपत्सरोति ॥ आपदि सरसा भ
वतीत्यापत्सस्य , सत्वेव प्रातिग्रिहाममोचर सरक्षरश्चेति भाव । तदेतत्
निपादवानरराक्षसमर्बजातिमुलभे सङ्गप्रपञ्चसरक्षणव्रतिनि सर्वलोकाशरणे
विषयसमाजमरक्षितजङ्गमस्थावरजन्तुजाते अवतारविशेषे मुख्यकृतमित्यभि
प्रायेणाह—काकुत्स्थेति ॥ अनेन 'वधाहमपि काकुत्स्थ कृपया पर्यपाल
यत् इत्यादिवाक्यमपि स्मार्यते । अस्य सापराधेय्यप्याश्रितेषु निप्ररोहम्
तानिवारिकया महधर्मचारिण्या नित्ययोगमाह—श्रीमन्निति ॥ परहितेष्व
पि स्नानार्थप्रवृत्त्यनुगुणसन्धादिविशेष व्यनक्ति—नारायणेति ॥ इदं च
पदद्वय ध्याल्येयगती शिष्टादिशिष्टोपायोपेयप्रकाशकम् । नारायणशब्दवाच्यजग
त्सन्धादिशङ्कितदायनिवृत्त्यर्थं पञ्चदशाध्यायोक्त काष्ठाप्राप्त परत्वरूप वैलक्ष
ण्य ममाख्याति—पुरुषोत्तमेति ॥ पुरु सनोताति पुरुषशब्दव्युत्पत्त्या यदुप्र
देवूत्तमत्व वा विवक्षितम्—श्रीश्रितेभ्य स्वाभ्यामपि सविभूतिक ददानीति
सर्वपेक्षितमाधर्ममेवानुगुणा सौलभ्यकाष्ठा सूचयति—श्रीरङ्गनाथेति ॥
उक्त चार्चावितार प्रस्तुत्य भगवता शौनवेन—'तामर्चयेत् प्रणमेत्ता वनेता
निधिन्यायेत् । विगत्यपास्तदोगम्बु नामेव ब्रह्मरूपिणाम् ॥' इति ।
श्रीशैलपरे तु अर्चास्तारस्योपायनिरोधिर्मन्त्रिस्तत्कृत्यमपि दण्डितम् ।

मम नाथ, नमोऽस्तु ते ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते गद्यसूत्रे

श्रीरङ्गगद्यार्थ्यं मितगद्यम् ॥

‘मदर्शनादकस्माच्च पुत्रा नमूदयेत्तस्मात् । कुवासना कुबुद्धिश्च कुतर्कश्च
 उनिश्चयः ॥ कुहेतुश्च कुभावश्च नास्तिकृत्य लयं व्रजेत् ।’ इति । श्रान्ति-
 रितोषोऽप्यत्र सेवकाणां सत्त्वोन्मेषहेतुत्वाभिप्रायेणोपात्तः, स्वयम्भक्तसैद्धवै-
 षण्यरूपभगवत्क्षेत्रवासिनामपि परस्मिन्नेव प्रदर्शितः श्रोतात्वत्वे— ‘दुष्टे
 न्द्रियरभाञ्चितं नृणां यत्कुरुष्वैतम् । तदन्तर्वाले सद्गुद्धिं यावि नारायणा-
 लये ॥’ इति । तथापि स्वाचार्यपरम्पराचिरसेवनजनितप्रसादातिशयात्
 स्वदोगानादरेण स्वस्वैवविधायस्थापदत्वेन प्रार्थितपूरणानुसृज्यतामभिप्रेत्याह—
 मम नाथेति ॥ भवापेक्षितसिद्धयर्थं याचनीयं स्वामी नाथ । एत-
 मभिमुगीहते भगवति प्रकृतोपायस्य परम्परास्वरूपं प्रधानाद्यदमयन्त्यादि
 इत्यन्तेषु शरणागतिविषयतया प्रसिद्धेन भगवच्छास्त्रोक्तस्यूल्लेख्यादियान्
 नरता नम शब्देन निगमयन्, प्रयुज्यमान सोऽयमुपायस्त्वेत्यतएव
 शरीक्रियतामित्यभिप्रायेणाह— नमोऽस्तु ते इति ॥ यद्वा अत्र पर-
 वापेक्षितं निमग्नसरसकृतं कैवल्यं नम शब्दाभिप्रेतम् । अस्मिन्नि आशा-
 सनम् । ते इत्यत्र प्रकृत्यद्वौन प्राप्यत्वप्राप्तत्वेतित्यादिशान्तिर्या निरुपा-
 धिननमःप्रयोगयोग्यतयमभिप्रेतम्, चतुर्थी यात्र सादर्थ्यवशात् । इदमेव
 पाक्यमायत्यमानं पृथुगशोक्तस्य प्रतिपत्तिरस्य सगहोऽपि भवति, नृणादि-
 रित्य प्रयोगजनप्रकृत्यै सत्तापुत्तेशमिषुत्तममत्तत्वात् । तथायमर्थः— मत्पर-
 म्यं ते यथामनोरथं मत्कैवल्यं भवत्विति । तदेव रहस्यप्रयोगशरणाशरणा-
 गतितत्पर्यनिरुपेया सदर्थिता ॥

यद्यपि संप्रहोषमनुकम्पयति किञ्चन । बुद्धिद्वयाधिकारे तद्वत्प्रत्येकमुपपत्तयाम् ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य संपन्नं प्रत्ययान्तस्य श्रीरङ्गगद्यार्थ्यं

वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु रहस्यरक्षायां

मितगद्याधिपारः द्वितीयः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीवैकुण्ठगद्यम् ॥

यामुनार्यमुधाम्भोधिमवगाह्य ययामति ।

आदाय भक्तियोगाख्यं रत्न सददर्शयाम्यहम् ॥

स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम्, हेतु-
कर्माद्यशेषदोषासंस्पृष्टम्, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्य
वीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसंख्येयकस्याणगुणगणौघमहार्णवम्, परमपुरु-
षम्, भगवन्त श्रीमन्नारायणं स्वामित्वेन सुहृत्त्वेन गुरुत्वेन च
परिगृह्य, ऐकान्तिकात्यन्तिकतत्त्वादाभ्युज्ज्वयपरिचर्यैकमनोरथः, त-
त्प्राप्तये च तत्त्वादाभ्युज्ज्वयप्रपत्तेरन्यन्न मे कल्पकोटिसहस्रेणापि
साधनमस्तीति मन्वानः, तस्यैव भगवतो नारायणस्य अखिलस-

॥ श्री ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

अनया गद्यद्वयोक्तगमनिक्यैः श्रीवैकुण्ठगद्यमपि गताधेप्रायम् ।
एतयोः स्वानुष्ठानोक्तिमुत्प्रेतं शिष्यशिक्षणं कृतम्; तस्मिन्स्तु उपदेशमुखेनेति
विशेषः । तत्र यदादौ पठ्यते — ‘यामुनार्यमहाम्भोधिमवगाह्य ययामति ।
आदाय भक्तियोगाख्यं रत्न सददर्शयाम्यहम् ॥’ इति, इहासौ भक्तियोग
शब्दः स्वयंप्रयोजनभगवदनुमधानपरः; अन्यथा ‘तत्प्राप्तये च तत्त्वादा-
भ्युज्ज्वयप्रपत्तेरन्यन्न मे कल्पकोटिसहस्रेणापि साधनमस्तीति मन्वानः’ इति

त्वंदयैकसगरस्य अनालोचितगुणगणाखण्डजनानुकूलामर्यादर्शील
वत्, स्वाभाविकानवधिकातिशयगुणवत्तया देवतिर्यङ्मनुष्यादखि-
लजनहृदयानन्दनस्य, आश्रितवात्मस्यैकजलमे, भक्तजनसंश्लेषैक
भोगस्य, नित्यज्ञानक्रियैश्वर्यभोगमागमिसमृद्धस्य महाविभूते श्री-
मध्वरणारविन्दयुगलमनन्यात्मसजीवनेन तद्गतसर्वभावेन शरणमनु-
व्रजेत् ॥

नतश्च प्रत्यहमात्मोज्जीवनायैवमनुस्मरेत्-- चतुर्दशभुव-
नात्मकम् अण्ड दशगुणितोत्तर चावरणसप्तक समस्त कार्यकार-
णजातमतीत्य, परमव्योमश्चवदाभिधेये, ब्रह्मादीना वाङ्मनसागोचरे,
श्रीमति वैकुण्ठे दिव्यलोकं, सनकविधिशिवादिभिरप्यचिन्त्यस्व-
भावैश्वर्यैर्नित्यसिद्धैरनन्तैर्भगवदानुकूल्यैकभोगैर्दिव्यपुरुषैर्महात्मभि-
रापूरिते, तेषामपि इत्युपरिमाणम् इयदैश्वर्यम् ईदृशस्वभावमिति
परिच्छेत्सुमयोग्ये, दिव्यावरणशतसहस्रावृते, दिव्यकल्पतरुपशो-
भिते, दिव्योद्यानशतसहस्रकोटिभिरावृते, अतिप्रमाणे दिव्याप-
तने, करिमाश्चिद्विचित्रदिव्यरत्नमये दिव्यास्थानमण्डपे, दिव्यरत्न-

वश्यमाणविरोधात् । अत एव "प्रत्यहमात्मोज्जीवनाय" इत्यादिवमपि न
भक्तितत्त्वाधनपरम्, अपि तु "शानी तु परमेकान्ती परायत्तामर्जानन
इत्यादिप्रमिद्धे अप्रत्यावस्थाविशेष मरुदशार्धपानीयन्यायन अलभ्यग
भावासनाभिगमम् ॥

तेषामपीयत्परिमाणमित्यदैश्वर्यमीदृशस्वभावमिति परिच्छेत्सु-
मयोग्ये इति दिव्यापतनविशेषश्च तु महत्तमत्वमेव विनिमित्तम्, दिव्या
वरणसमृद्धादिकथननैः तत्परिमाणमिदं । अथ स्वाभारगत्याऽपि नि-
तिशयभाष्यवादिरेव । न ह्यस्मीभिर्गणेषु पारम्यदायाग्यवातना न

स्मभगतसहस्रकांतिभिरुपशोभितं, दिव्यनानारत्नकृतस्थलविचित्रि-
 ते, दिव्यालंकारालकृते, परितः पतितैः पतमानैः पादपस्थैश्च नाना-
 गन्धवर्णैर्दिव्यपुष्पैः शोभमानैर्दिव्यपुष्पोपवनैरुपशोभिते, सकीर्ण-
 पारिजातादिकल्पद्रुमोपशोभितैरसकीर्णैश्च कैश्चिदन्तःस्थपुष्परत्ना-
 दिनिर्मितदिव्यलीलामण्डपशतसहस्रोपशोभितैः सर्वदा अनुभूय-
 मानैरप्यपूर्ववदाश्चर्यमुपजनयद्भिः क्रीडाशैलशतमहस्रैरलंकृतैः कै-
 श्चिन्नारायणदिव्यलीलाऽसाधारणैः कैश्चित्पद्मवनालयादिव्यलीला-
 ऽसाधारणैः साधारणैश्च कैश्चिन् शुरुसारिकामयूरकोकिलादिभिः
 कोमलकूजतैराकुलैर्दिव्योद्यानशतसहस्रैरावृते, मणिमुक्ताप्रघालकृ-
 तसोपानैर्दिव्यामलामृतरमोदकैर्दिव्याण्डजवरैरतिरमणीयदर्शनैराति-
 मनोहरमधुरस्वरैराकुलैरन्तःस्थमुक्तामयदिव्यक्रीडास्थानोपशोभितै-
 र्दिव्यमौगन्धिकवापीशतसहस्रैः दिव्यराजहसायलीविराजितैरा-
 वृते, निरस्तातिशयानन्दैकरसतया चानन्त्याश्च प्रविष्टानुन्मादयद्भिः
 क्रीडोद्देशैर्विराजिते, तत्र तत्र कृतदिव्यपुष्पपर्यङ्कोपशोभिते, नाना-
 पुष्पासवास्वादमत्तभृङ्गावलीभिरुद्गीयमानदिव्यगान्धर्वेणापूरिते, च-
 न्दनागरुकर्पूरदिव्यपुष्पावगाहिमन्दानिलासेव्यमाने, मध्ये दिव्यपु-
 ष्पसंचयविधिते महतिर्दिव्ययोगपर्यङ्के अनन्तभोगिनि, श्रीमद्वै-
 कुण्ठैश्वर्यादिदिव्यलोकमात्मकान्त्या विश्वमाध्याययन्त्या शेषशेषाश-
 नादिकं सर्वं परिजनं भगवत्स्तुतद्वस्योचितपरिचर्यायामाज्ञापय-
 न्त्या शीलरूपगुणविलासादिभिरात्मानुरूपया श्रिया सहासीनम्,

रीणा सार्वभौमहानिः, दिव्यायतनगुणप्रसूयं तात्पर्याच्च । प्रविष्टानुन्मादयद्भिः
 क्रीडोद्देशैः इत्यादिषु हर्षप्रसूयजनकृते तात्पर्यम् । श्रीमद्वैकुण्ठैश्वर्यादि-
 दिव्यलोकम् इत्यत्र तु वैकुण्ठशब्देन नगराश्रयान्तर्गद्देशो विवक्षितः, न

मन्त्रन्नीलजीमूतमकाशम्, अत्युज्ज्वलितपीतवाससम्, स्वया
प्रभया अतिनिर्मलया अतिशीतलया अतिकोमलया स्वच्छमा-
णिक्याभया कृतल जगदुद्भासयन्तम्, अचिन्त्यदिव्याद्भुतनि-
लयौघतस्वभाबलावप्यमयामृतसागरम्, अतिसौकुमार्यादीपप्रस्वि-
नवदलक्ष्मणललाटफलकदिन्यालकाबलीविराजितम्, प्रबुद्धमु-
ग्धान्युजचारुलोचनम्, सविभ्रमभ्रूलवम्, उज्जरलाधरम्, शु-
चिस्मितम्, कोमलगण्डम्, उन्नतम्, उदग्रपीनांसविलम्बि-
ण्डलालकाबलीवन्धुरकन्धुकधरम्, प्रियावतमोत्पलकर्णभूषणशु-
भालकाग्रन्धविमर्दशमिभिश्चतुर्भिराजानुविलम्बिभिर्भुजैर्विराजितम्,
अतिकोमलदिव्यलेखालकृताताम्रकरतलम्, दिव्याहुलीषकविराजि-
तम्, अतिकोमलदिव्यनखाबलीविराजितातीरकाहुलीभिरलकृतम्,
तत्तपोन्मीलितपुण्डरीकसदृशचरणयुगलम्, अतिमनोहराकिरीटम-
ण्डवूढावतसमकरकुण्डलप्रैवेयकहारकेयूरकटकश्रीवत्सकौस्तुभमु-
क्तादामोदरवन्धनपीताम्बरकाञ्चीगुणनूपुरादिभिरत्यन्तसुरस्पर्शीर्दि-
व्यगन्धैर्भूषणैर्भूषितम्, श्रीमत्या वैजयन्त्या वनमालया विराजि-
तम्, शङ्खचक्रगदामिशाङ्गादिदिव्यायुधै र्भोग्यमानम्, स्वसक-
ल्पमानावकलमजगज्जन्मस्थितिभ्रवसादिकं भीमति विध्यक्सेने न्य-
न्ममस्तासमैश्वर्यम्, वैततेयादिभि र्भ्यभावतो निरन्तरममलसांमा-

एत प्रसन्नविभूतिभ्योऽर्चयन्त्यजोऽवधते । तत्त्वमुनिरिषी देवता
आशयने पवित्रार्थसिद्धिर्वाप्स्यते यद्वनमात्मन्, तेषा मन्त्रेण ज्ञानांश
दनैरर्चयेत् ॥ पुण्डरीकमहामचरणयुगलम् इत्यत्र पुण्डरीकशब्द-
पञ्चगामान्यनुगेन रक्षाभिरुक्तः, जन्तुश्च — मङ्गल्यमाश्रायतमज-
ज्जन्मस्थितिभ्रवसादिके भीमति विध्यक्सेने न्यन्ममस्तासमैश्वर्यम्

रिक्त्वभावैर्भगवत्परिचर्याकरणयोग्यैर्भगवत्परिचर्यैकभोगैर्नित्यसि-
द्धैरनन्तैर्यथायोग मेव्यमानम्, आत्मभोगेनाननुमहितपरादिका-
लम्, दिव्यामलकमलावलोकनेन विश्वमाह्लादयन्तम्, ईपदुन्मी-
लितमुखाम्बुजोदरविनिर्गतेन दिव्यनानारविन्दशोभाजननेन दिव्य-
गाम्भीर्यादार्यसौन्दर्यमाधुर्याद्यनवधिकगुणगणविमूर्षितेन अतिमनो-
हरदिव्यभावगर्भेण दिव्यलीलालापामृतेन अखिलजनहृदयान्तरा-
ण्यापूरयन्त भगवन्त नारायण ध्यानयोगेन दृष्ट्वा, ततो भगवतो
नित्यस्वाम्यम् आत्मनो नित्यदास्य च यथावस्थितमनुसंधाय,
'कदाह भगवन्त नारायण मम कुलनाथ 'मम कुलदेवन
मम कुलधन मम भोग्य मम मातर मम पितर मम सर्व
साक्षात्करवाणि चक्षुषा' कदा वा भगवत्पादाम्बुजद्वय शिरसा
सप्रहीष्यामि ? कदाह भगवत्पादाम्बुजद्वयपरिचर्याशया निरस्तस-

इति, तत्र यद्यपि जगद्धापारमोक्षप्रदत्वं ब्रह्मलक्षणतया मुक्तेरित्य नित्यम्
रित्यपि सर्वेषु न समग्रत यद्यपि च भगवान् एतत् सर्वज्ञ, तथापि
'प्रियेण सेनापतिना निर्गदित तथातुजानन्तमुदारवाक्येन इति न्यायेन
भगवत्तनादृशाधकारतया तत्तदयमत्र जगत्सृष्ट्याग्रथं भगवत् रिज्ञापन
वाक्य रिश्वक्सेनो व्याहरति तदा स्वत मयज्ञा भगवान् तान्नवेदितका
रात् काङ्क्षति, तान्मावण रिश्वक्सेनस्य जगद्धापारव्यपदेशरूपस्तुति,
न्यस्तसमस्तात्मैस्वर्यम् इत्येतदपि सेनानर्गहणाद्यर्थाधिकारप्रदानपरम्,
म यदि पितृलाककामो भवति सकल्पादेवास्थ पितर समुत्तिष्ठन्ति' इत्या
दिन्यायेन परिमितविषयो वाच जगच्छब्द अतो हिरण्यगर्भादिवत् क्वाचि
त्प्रभूतसृष्ट्यादिमावाचास्मिन् ब्रह्मलक्षणप्रमज्ञ । यदपि आत्मभोगे-
नाननुसहितपरादिकालम् इति, तदपि भगवत् प्रालम्बिषयमज्ञान ना

१ मम कुलदेवत मम सर्वस्व साक्षात्करवाणि ।

मत्तेतरमोगाश्रोऽवगतसमस्तमांसारिकस्वभावस्तत्पादाम्बुजद्वयं प्रवे-
क्ष्यामि ! कदाहं भगवत्पादाम्बुजद्वयपरिचर्याकरणयोग्यस्तदेकभोग-
स्तत्पादौ परिचरिष्यामि ? कदा मां भगवान् स्वकीयया अतिशतिलया
दृष्टावलोक्य स्निग्धगन्धरिमधुरया गिरा परिचर्यायामाज्ञापयिष्य-
ति ! इति भगवत्परिचर्यायामाशां वर्धयित्वा तयैवाशया तरप्रसादो-
पपुङ्खितया भगवन्तमुपेत्य, दूरादेव भगवन्तं शेषभोगे श्रिया सहा-
मीनं वैनतेयादिभिः सेव्यमानम् 'समस्तपरिवाराय श्रीमते नारा-
यणाय नमः' इति प्रणम्योत्थायोत्थाय पुनः पुनः प्रणम्य, अत्य-
न्तसाध्वसविनयावनतो भूत्वा, भगवत्पारिषद्गणनायकैर्द्वारपालैः
कृपया स्नेहगर्भया दृष्टा अवलोकितः, सम्यगभिवन्दितास्त्वैतैरेवानुम-
तो भगवन्तमुपेत्य श्रीमता मूलमन्त्रेण 'मामैकान्तिकात्यन्तिकप-
रिचर्याकरणाय परिगृहीष्व' इति याचमानः प्रणम्य, आत्मानं भ-
गवते विनिवेष्टयेत् ॥

ततो भगवता स्वयमेवात्मसंजीवनेनामर्पादशीलवदा अति-
प्रेमान्वितेनावलोकनेनावलोक्य सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितस्य-
न्तशेषभावाय स्वीकृतोऽनुज्ञातम्. अत्यन्तसाध्वसविनयावनतः
किंकुर्वाणः, फुलाञ्जलिपुटो भगवन्तमुपासीत ॥

भिप्रैति, आनन्दप्रसन्नप्रशमाया आत्यर्थात् । यच्च तत्पादाम्बुजद्वयं प्रवे-
क्ष्यामि इति मुमुक्षोरभिमतमिच्छते, तच्च पूर्वोक्तं मितया समदृश्य ता-
दतमत्वं प्रवेदाशब्देनाभिप्रेतम् ॥

यदाय शेषभावाय स्वीकृतः इति, तच्च यादवत्वभारिर्द्वैतचक्र-
णाय मर्जित्यत इत्यर्थः । एतदन्वयार्तिं गर्वं मुमगमनम् ॥

ततश्चात्यन्तानुभूयमानभावविशेष , निरतिशयप्रीत्या ज-
न्यत्किंचित्कर्तुं द्रष्टुं स्मर्तुमशक्त , पुनरपि ज्ञेयमात्रमेव याचमान ,
भगवन्तमेवाविच्छिन्नम्रोतोरूपेणावलोकनेनावलोकयन्नासीत् ॥

ततो भगवता स्वयमेवात्मसंजीवनेनावलोकनेनावलोक्य स
स्मितमाहूय समस्तछेशापह निरतिशयसुखावहमात्मीय श्रीमत्पदा-
रविन्दयुगल शिरसि कृत ध्यात्वा भमृतसागरान्तर्निमग्नसर्वावयव
सुखमासीत् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजपरिचित
श्रीवैकुण्ठगद्य संपूर्णम् ॥
गद्यत्रय समाप्तम् ॥
श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

द्वयवचनधर्मानां द्वि प्रयोगानपेक्षे
मुपितनिखिलदोषे मुक्त्युपाये स्थितानाम् ।
अमृतमिव पयोधेरातिमेतद्यतीन्द्रा
मृदुश्रुत मितगद्य वेङ्कटेश सुमेधा ॥

इति काव्यतार्किकसिंहस्य सवतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भ्रामद्वहस्य रक्षाया
मितगद्याधिकारो द्वितीय ॥
गद्यत्रयभाष्य संपूर्णम् ॥

कवितार्किकसिंहाय कल्याणगुणशालिने ।
श्रीमते वेङ्कटेशाय वेदान्तगुरवे नमः ॥
श्रीमते नियमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्री ॥

श्रीमद्भगवत्प्रभाष्योपास्यमाणग्रन्थानां
नामानि तत्सत्संकेताक्षराणि च ॥

मकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि	मकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि
अष्ट	अष्टश्लोकी	धातु	धातुपाठ
अष्टा	अष्टाध्यायी	नाम	नामलिङ्गानुशासनम्
अदि	अदिर्भुज्यसहिता	नित्य	नित्यग्रन्थः
आप	आपशाम्यधर्मसूत्रम्	निरु	निरुक्तम्
इ-स	इतिहाससमुच्चय	नी-सू	नीलासूत्रम्
ई-भ	ईश्वरसहिता	न्याय	न्यायतत्त्वम्
क व	कठवह्नी	पर	परमसहिता
काव्य	काव्यपसहिता	पाञ्च	पाञ्चरात्रम्
कौपी	कौपीनकोपनिषत्	पौष्क	पौष्करसहिता
ग-भु म	गद्यभुतप्रकाशिका	बृह	बृहदारण्यकम्
गी-भा	गीताभाष्यम्	ब्रा पु	ब्राह्मपुराणम्
गी स	गीतार्थसंग्रह	ब्रह्म	ब्रह्मकैवर्तम्
चतु	चतु श्लोकी	भ गी	भगवद्गीता
छा	छान्दोग्यम्	भरत	भरतलक्षणवाक्यम्
जित	जितवेस्तोत्रम्	भ स्मृ	भरद्वाजस्मृति
तल	तत्त्वकारोपनिषत्	भाग	भ्रीभागवतम्
तै	तैत्तिरीयम्	मनु	मनुस्मृतिः

* बहुत्र प्रातुर्गन्तुशेषेन कृम्ययोगमुद्रिते भाष्यशायनधीमन्महाभारतपु-
स्तके, ब्रह्मादिनवमुद्रिते श्रीविष्णुपुराणपुराण धातुमन्त्रात्र आह्वाननिर्दिष्टे ॥

सकेताक्षराणि ग्रन्थनामानि

मन्त्र	मन्त्रविशेष.
महा	महाभारतम्
महो	महोपनिषत्
मुक्त	मुक्तवचाक्यम्
मुण्ड	मुण्डकोपनिषत्
मैत्रा	मैत्रायणीयोपनिषत्
यास्क	यास्कानिरुक्तम्
रह	रहस्याभ्यासब्राह्मणम्
रा	रामायणम्
ल त	लक्ष्मीतन्त्रसंहिता
वरद	वरदराजस्तव.
व-पु	वराहपुराणम्
वा पु	वामनपुराणम्
वि त	विष्णुसत्त्वमहिता
वि ध	विष्णुधर्मः
वि-पु	विष्णुपुराणम्
वे स	वेदार्थसंग्रह
शारी	शारीरकसूत्रम्

भकेताक्षराणि ग्रन्थनामानि

शैव	शैवपुराणम्
शौन	शौनवसहिता
श्रीगुण	श्रीगुणरत्नकोशः
श्रीभा	श्रीभाष्यम्
श्रीर	श्रीरङ्गराजस्तवः
श्रीवैकु	श्रीवैकुण्ठस्तावः
श्रीसू	श्रीसूक्तम्
श्रीस्त	श्रीस्तव.
श्वेता	श्वेताश्वतरोपनिषत्
षट्	षट्पथसंक्षेप.
सन	सनत्कुमारसहिता
सवि	सवित्तिद्धिः
सात्व	सात्वतसंहिता
मुवा	मुवालोपनिषत्
स्तोत्र	स्तोत्ररत्नम्
स्वाय	स्वायम्भुववचनम्
हनु	हनुमन्नाटकम्

॥ श्रीः ॥

प्रकरणसंकेताक्षराणि ॥

संकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि	संकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि
अयो	अयोध्याकाण्डः	कि	किष्किन्धाकाण्डः
अरु	अरुणशास्त्रा	बा	बालकाण्डः
आदि	आदिपर्व	ब्रा	ब्राह्मणम्
आन	आनन्दवल्ली	भी	भीष्मपर्व
आनु	आनुशासनिकपर्व	भृ	भृगुवल्ली
आर	आरण्यकाण्डः	मोक्ष	मोक्षधर्मः
आश्व	आश्वमेधिकपर्व	यु	युद्धकाण्डः
उ-श	उत्तरशतकम्	ल स	लक्ष्मीसहस्रनाम
उत्त	उत्तरकाण्डः	वन	वनपर्व
उद्यो	उद्योगपर्व	शान्ति	शान्तिपर्व
उप	उपनिषत्	श्री	श्रीक्षावल्ली
कर्ण	कर्णपर्व	सह	सहस्रनामाध्यायः
क-शा	कठशास्त्रा	सु	सुन्दरकाण्डः

॥ श्री ॥

श्रीमद्भगवत्पाप्योपात्तानां प्रमाणानाम्
आकरप्रदर्शिका ॥

प्रमाणानि	पुट	प्रमाणस्थानानि
अ		
अक्षरधियाम्	२३	शारी ३ ३ ३३.
अगतीनाम्	४४	नि ध ४ ४९
अचेतना	७६	पर २
अत्र सौ	२६	महा-सह ११
अशौ जन्तु	५५	महा-शा १२ ३६
अण् भित्वा	३६	ल-त्त
अतसीपुष्प	३१	महा उत्तो ९४ ६५
अतीव राम	८	रा-या ७७ ३३
अथातोऽह	५७	का ७ २५ १
अथोपाय	५२	ल-त्त १७ १०३
अघर्म धर्म	२०	भ गी १८ ३२
अनन्तनाम	११	ब्रा पु
अनन्तो देश	४०	पाञ्च
अन-यसाध्ये	२०	भरत
अनन्या राघ	४	रा मु २१ १५
अनन्या हि	४	रा यु १२१ २०
अनञ्जना	१०	लत १७ ३१
अनारब्ध	५०	शारी ४ १ १५

प्रमाणानि

अनिच्छन्न

अनेकजन्म

अनेकदिव्या

अन्त प्रविष्ट

अयत्र ह्युप

अयेयु चान

अपि चेत्सु

अपि पापेषु

अपुनर्भवाय

अपूर्वरूप

अप्यह जी

अप्रमेय हि

अभियाता

अभिपिच्य

अमानित्व

अमृत सा

अर्चापि लौ

अर्च्य सर्व

अर्थो विष्णु

अर्हति

अलमेया

अविभागेन

असदेशात्

अस्मान् वेद्य

अस्या देव्या

पुट प्रमाणस्थानानि

८० स्तोत्र ५९

६४ म गी ६ ४५

३२ म-गी ११ १०

६० तै अह ३ ११ २

४ वि पु ६ ५ ७७

१० रि पु १ ९ १४४

२७ म गी ९ ३०

२७ वि-ध

६४ मुवा ११

२४ वि-पु १ ९ ६६

२९ रा आर १० १९

८ रा-आर ३७ १८

२९ रा अयो १ ३०

३० रा बा १ ८५

७५ म गी १३ ८

४७ पात्र

२४ पात्र

७३ श्रीर-उ श ७४

६ वि पु १ ८ १८

६ रा मु १६ ५

१२ रा मु २७ ४४

७३ शारी ४ ४ ४

११ रा-मु २२ २०

४२ महा उचो ७२ १०१

५ रा-मु १५ ५२

प्रमाणानि

अस्या मम

अस्येशाना

अदमस्यप

अदकार

अद वीन

अद त्वा

अद गो

पुट प्रमाणग्यानानि

६ ल-त

७ यजु १४ १० ५७

१० ११ अदि ३७

५७ म गी ३ २७

४७ म गी १४ ४

५६ म-गी १८ ६६

२७ वि पु ५ १३ १२

आ

आचार्यमु

आमदास्य

आमाकेन

आत्मा-मीय

आदित्यवर्ण

आन-दादयः

आट्टशस्य

आनृशस्य

आतो विष्णो

आतोपच्छ

आतो वा यदि

आद्रो पुष्क

आवि स्युर्मम

आट्ट त्वैरनु

७३ आप १ २ ६ १३

५३ वि त

३१ महा शा १०६ ११

२० ल-त १७ ७९

२४ तै अरु ३ १३ २

२२ शारी ३ ३ ११

३० ग-अयो ३३ १२

१० रा-मु ३१ ४१

१३ पौष्क

१६ मुक्त

५९ रा-मु १८ २८

८ भी सु १३

१८ अष्ट ३

६ चतु ४

इ

इच्छात एव

इय तु भवत

.. ६९ श्रीवेङ्क ३६

.. १० रा आर १३ ७

प्रमाणानि	पुट	प्रमाणस्थातानि
ई		
ईश्वरी सर्व	७	श्री सू ९
उ		
उत्पत्ति प्रल	४	वि पु ६ ५ ७८
उदाराम्	१४	श्री-सू ५
उदारा सर्वे	४४	भन्गी ७ १८
उपादत्ते	६९	श्रीर उ श ५७
उपाय सुक	३	सन्त १७ १०४
उपाये गृह	१३	अहि ३६ ४४
उभयाधिष्ठा	६	षड स
उरसा प्रति	२८	महा
ऋ		
रुच सामानि	१३	तै ब्रा १ २ १ २६
ऋजुबुद्धि	२८	रा आर १७ १५
ए		
एकधा भवति	१८	डा ७ २६ २
एकाक्षर	५०	
एकान्तिन	३६	वि पु १ ६ ३९
एकोऽपि कृष्णे	४२	महा शा ४६ १२३
एको ह वै	४	महो १ १ १
एतत्साम	१७	तै-उप भृ १० ५ ९
एतन्निष्ठस्य	७७	
एतस्य वा	६०	बृह ५ ८ ९
एते वै निर	३६	महा-मोक्ष २४
एष सर्वे	२६	बृह ६ ४ २२

प्रमाणानि	पुढ	प्रमाणस्थानानि
एष सप्र	.. ६४	छा ८ ३ ४.
एष सेतुः	.. २६	कौपी ३ ९.
एष ह वा	२८	कौपी ३ ९.
एषेहि कु	.. २८	महा-भी ५९ ९८.
रे		
ऐश्वर्यम	. १४	श्रीगुण ५८.
क		
कश्चिन्न तत्	३३	रा-मु ३६ २८.
कपोले जान	.. २९	हनु ३ ५३
कलामुद्	३७	वि-पु ४ १ ८४.
कामक्रोध	५८	वि-पु ६ ५ ५.
काल रा पञ्च	३७	महा-मोक्ष २४.
कुठि गति	.... ३६	धानु-भ्वादि
कुरुष्व मा	... ४२	रा अयो ३१ २४
कुशली यदि	. ३३	रा-मु ३६ १३
कृतकृत्वाः	.. ६३	महा-आश्व १०९
कृताभिगैका	. ११	नाम २ ६ ५
कृताथोऽस्मि	१७	
कृपामय	... ८०	वि ध
कृष्णरूपा	... ३३	पाञ्च
क्रीडतो वा	. ३८	वि-पु १ २ १८
क्रीडार्थम	.. ९	महा
क्रीडाहरे	३८	महा शा २०६ ५९
केशकर्म	.. ७०	मविन्मिदि.
केशेन मद्	... ६४	न-त १७ ११.

प्रमाणानि	पुटः	प्रमाणस्थानानि
क्षपयित्वा	.... ६४	ल त १७ १७.
ग		
गच्छानुजा	... ४१	रा-यु ५९ १४४.
गन्धद्वाराम्	... ८	श्रीसू ९.
गरीयान् पू	... ४७	गी-भा ११ ४३.
गरीयान् ब्र	.. ४७	मनु २ १४६
गुणमाया	... ५२	जित
गुणाद्रूप	... ६	रा-या ७७ २७
गुणाः प्रकृ	.. ५३	भ गी १४ ५
गुणैर्दास्य	... ३५	रा-कि ४ १२
गुणन्दस्तवन्ध	... ४७	निब
गुहेन स	... २७	रा चा १ ३०
गोविन्देति	. ३०	महा-उद्यो ४७ ३९
घ		
घनकनक	... ६	श्रीगुण ३५
घ		
चकथं यस्या	... ५	स्तोत्र ३७
चञ्चल हि	... ८०	भ गी ६ ३४
चतुर्मुखा	... ३०	वरा ५७ ७
चतुर्विधा	.... १६	भ-गी ७ १६.
चन्द्रा प्रभा	... १३	श्रीसू ५.
छ		
छिन्न भिन्न	. २९	रा यु ९४ २२.
ज		
जम्बूद्वीप		१७ छा ८ १२ ३.

प्रमाणानि	पुटः	प्रमाणस्थानानि
जगत्प्रकृति	... २७	अहि २.
जगदेतत्	... ३८	वि-पु ५ १९.
जनयन्त्र	... २९	रा या १ ६५.
जन्माद्यस्य	. ३७	शारी १ १ २.
जयिमान	... ८०	महा-शा ३५८ ७३.
ज्ञात मया	... ४४	
ज्ञानशक्ति	.. ९	वि पु ६ ५ ७९.
ज्ञानी तु पर	... ८५	गी स २९.
ज्योतीष्यादि	... २७	महा-उद्यो ९४ ४५.
त		
ततस्त स्मि	६२	वरा रह.
ततः सा ह्री	... १२	रा-मु ५८ ९२.
ततोऽवल्लोकि	८	वि-पु १ ९ १०६.
तत्पादभक्ति	... ५४	अहि
तत्सविद्रुः	२६	तै अरु १ ११ २.
तदेकोपा	... ७९	भरत
तदेतत्स	४	पाञ्च
तद्गुणसार	... ५३	शारी २ ३ २९.
तद्विज्ञानार्थ	... १३	मुण्ड १ २ १२.
तया सहासी	..	त्रोत्र ३९.
तमसः पर		रा मु ११४ १५.
तमीश्वराणा		धेता ६ ७.
तव भरोऽह		श्रीर-उ ग १०२.
तवानन्त		। ७५.
तस्य ताम्र		। धन १९१ १३३.

प्रमाणानि	पुटः	प्रमाणस्थानानि
तस्य ताव	... ६२	छा ६ १४ २.
तस्य स्वात्म	... ५९	
तस्य ह वा	... २४	बृह ४ ३ ६.
तस्मात्परि	.. ४४	रा-यु ५९ १४३.
त विना कैक	... २८	रा-यु १२४ ६.
तामर्चयेत्	... ८२	वि-ध २००.
तावदार्तिः	... १६	वि-पु १ ९ ७३.
तावन्ति च	... १८	वि-पु ५ ३१ १८.
तां पद्मनेमी	... ८	श्रीसू. ५.
तुल्यशील	... ५	रा-सु १६ ५.
तेजस्त्वन्या	... २७	अहि
तेजोबलै	... २२	वि-पु ६ ५ ८५.
तेन मैत्री	... २१	रा सु २१ २०.
तेनाश्चर्य	... २४	वि पु ५ १९ ७.
तेषां शानी	.. ५९	भ गी ७ १७.
तेषा तप्त	.. ३६	वि-पु १ ६ ३९.
तेषा तु त	... १५	अहि
त्रिभावभा	.. ६४	वि-पु ६ ७ ७६.
त्वत्पादक	... ७७	जितते
त्वदङ्घ्रिमुहि	. ३०	स्तोत्र २८.
त्वमेव मे	. १९	कौपी ३ १.
त्वया देवि	११	वि पु १ ९ १२३.
त्वयापि ल	.... ४२	स्तोत्र २४.
त्वयावलो	.. ८	वि-पु १ ९ १३०.
त्वयि निदि	... २०	वरद ९१.

प्रमाणानि	पुटः	प्रमाणस्थातानि
त्वं माता सर्व	.. ११	वि पु १ ९ १२६.
द		
दया सर्वेषु	. ७५	वि पु ३ ८ ३५.
दारुण्यमि	.. ७६	वि-पु २ ७ २८.
दासभूताः	.. ७३	ईश्व ३.
दिवि सूर्य	. २५	म गी ११ १२.
दिव्य स्थान	... ३६	महा
दुरत्यया	५६	म गी ७ १४.
दुर्गससार	. ४२	वि-ध
दुर्लभाभ	५५	पौष्क
दुष्कर कृत	.. ३३	रा मु १५ ५३
दुष्टेन्द्रिय	. ८३	मात्व
देवाना गुह्य	१९	तै-उप २ ५१.
देवाना दान	... ७७	जितन्ते
देवि त्वन्म	.. ७	भीस्तिव ८.

प्रमाणानि	पुटः	प्रमाणस्थानानि
न		
न कर्मणा	... ३०	क-शा ३ ९ ७.
न क्षमामि	... ५०	वरा
न जीवेय	.. ३३	रा-मु ६६ १०.
न तत्र सूर्यः	... २७	क-व ५ १५.
न तत्समश्च	... ७	क्षेता ६ ८.
न तस्य प्राक्	... २४	व पु १४ ४१.
न तस्येशोक	... ४८	तै-उप २ १ ३.
न ते वर्ण	... ८	वि-पु १ ९ १३३.
न त्वत्समो	.. ७	भ गी ११ ४३.
न त्वह ता	... ३३	रा-आर ६२ १७.
न त्व सुप्तः	.... ४२	
न धर्मनिष्ठः	... ४४	स्तोत्र २२.
ननु प्रपन्नः	... २१	स्तोत्र ६४.
न भूतसङ्घ	... २४	महा शा २०६ ६०.
नमामि सर्व	... ११	वि-पु १ ९ ११७.
न मे पार्थ	... ३०	भ गी ३ २२.
नरसबन्धि	... ४	अहि ५२.
नराज्जाता	... २२	महा-आनु १८६ ७.
न स्मरत्यप	. ३०	रा अयो १ ११.
नाकस्य पृष्ठ	... ३६	तै-उ २ १ ७.
नाकुण्डली	.. ३१	रा बा ६ १०.
नागभोगे	... ३३	नित्य
नायुनायु	... ३६	घातु म्वादिः
नानयोर्विद्य	... ६	वि पु १ ८ ३५.

सरङ्गिणी

भास्करादिमिरति भ्रमभ्रमाविभागाय रवतस्य पयसि वैतथ्यमद्वैतकृतमेव, इति तन्मतेऽपि तस्य पथ-
बहिर्गोचरत्वावश्यं वाच्यत्वात्, तार्किकादिमते स्वमते च तदुपलब्धे साव्यसिद्धिः प्रयोजनम्, इति सर्वमतेऽपि
यप्रयोगनं विशेषणम् । विशेषणत्वे प्रयोगजनत्वं सन्तम्, ननु विशेषणप्रयोजनस्य सर्वसिद्धत्वमपि । सत्यत्वं
वाचनेकमतानुसारिणः कुशलस्यैकस्य सिद्ध्यान्वादिना कथायुग्मवादिति सर्वमनवयम् ॥ *प्रतिपक्षेति* ॥ अथ
त्रैकालिकनिषेधेऽनेनालम्ब्यमात्र एव विवक्षितः । तयाचान्योन्याभावमादाय शिद्धसाधनम्, तद्वारणाय निषेध-
पदस्यालम्ब्यमात्रावपरत्वे च 'त्रैकालिके'ति च व्यर्थमिति शङ्कानाश्रयः । 'प्रतिपक्षे'ति च पदादावल्ब्यमात्राव-
प्रतियोगित्वमिति मते पदादावेव शिद्धसाधनवारणाय । प्रतिपक्षत्वं च प्रतीतत्वमात्रम् ; अतः प्रमाप्रतिपक्षत्वं
भ्रमप्रतिपक्षत्वं वाऽऽदाय न विरोध शिद्धसाधने । वाच्यत्वं च विवक्षितम् ; अतो भ्रमप्रतिपक्षाधिकरणनिष्ठावन्ता-
भावप्रतियोगित्वमादाय सर्ववक्षे न शिद्धसाधनम् । *ननु*—साधिकरणानिमित्तावबन्धितवन्ताभाव-
न्यायस्तच्छब्दोदाहरः

एवमप्यपारमार्थिकत्वाकारेण पदादेरप्युक्तनिषेधप्रतियोगित्वाद्भौतिकारेण सिद्धसाधनं तद्वत्त्वमेवेत्यवचे-
दाह—*पारमार्थिकत्वाकारेणेति* ॥ *ननु*—येन सम्बन्धेन यदपक्षेदेन यत् पक्षि, तत्र सर्वत्र
तस्य पारमार्थिकत्वेनैव सत्यात् तेन रूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं प्रतिपादितमतेऽप्रसिद्धमिति—चेत्,
न , येन सम्बन्धेन यत् प्रतीतमित्यर्थस्य विषयितत्वात्, तस्य च श्रुतिकल्पादौ प्रसिद्धत्वात् ।
नच—सर्वत्र यद् येन सम्बन्धेन प्रतीतम्, तन्निष्ठमत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं तेन रूपेणाप्रसिद्धमिति—
वाच्यम् ; एवमपि तत्रैवादिनं प्रति प्रसिद्धोत्पत्तेः, तेन श्रुतिकल्पादेस्तथाभावाङ्गीकारात् ॥

ननु—तत्त्ववादिनं प्रत्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमात्रं साध्यमस्तु, तेनासत् एव तन्प्रतियोगि-
त्वाङ्गीकारेण प्रपञ्चे तद्वन्ङ्गीकारात् । नच—उद्देश्यसिद्धयर्थमेतानि विशेषण्यातीति—वाच्यम् ; पदादयो-
द्देश्यत्वस्य सर्वत्र यत्तु जनयत्येवमिति प्रसङ्गात्, साध्य उपपन्नविशेषणस्यासामान्यव्यतिरिक्तत्वाच्चेति—
चेत्, यथा तार्किकमतेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं सत्येऽप्युपपन्नम्, तथा मन्त्रातेऽपि भविष्यतीत्यर्थान्तर-
निपासकत्वेन तत्त्ववादिमते सार्थकत्वम् । यद्वा—तार्किकस्यापि प्रतिपादित्वेन तन्मताभिप्रायेणैवैतदग्र-
साध्यकारणात् न वक्षिषु वीर्य इति सर्वं समञ्जसम् ॥

श्रीशङ्करभट्टि (क्षुब्धचिन्ता)

शरत्कृतस्तु—ब्रह्मभेदो न प्रतियोगितावच्छेदकतया भाति, विन्मूलक्षणतया किञ्चनपदार्थे प्रकारः । तथाच
तदवश्यं सर्वनामतया प्रसिद्धार्थतया यस्यादिमानविद्वद्भवत्वादिविविधानोभक्त्येन प्रसिद्धार्थकत्वात् प्रमाणात्

पिङ्गलतीर्थादिपत्नी

नचेति ॥ *अत्यन्ताभावे*—तद्व्यतिराधेयत्वे । माऽस्तु यत्र द्वैतकलापविज्ञानत्वमात्रम्, द्वैतावच्छिन्नप्रत्ययानं तु
नवेदित्वासाधनं प्रमापते—*सादृश्याभावे इति* ॥ *सादृश्यावच्छिन्नेति* ॥ द्वैतावच्छिन्नप्रत्ययः । *उद्देश्यम्*—यद्वा
द्वैतसाक्षात्कारेण द्वैताभावावस्थम्, तस्य सिद्धिरित्यर्थः । समानदेश-कालीनयोरेवावच्छेदावच्छेदकमतेषामादिति
शायः । अत्र येषां संज्ञादमाह—*यतीति* ॥ *तत्र*—द्वैताभावे । तत्र—द्वैतावच्छिन्नत्वमिति व्याख्येयम् । द्वैतस्य
पदव्यत्येनोद्देश्यतावच्छेदकतया मलमिश्रत्वेन चाभावाप्रतियोगितया आभावाकारेणाद्वैतव्याख्यायोनिसिद्ध्याव्यभिचार्यत्वेन
'भेद'ति साक्षात्कीयतश्चिद्व्यत्येन्याहार्थकस्य कारणसम्भवेऽपि प्रकाशकत्वेन तस्य तद् वाच्यमिति—*यस्तु*—तद्व्यतिराधेति ।
प्रज्ञाभेदे इति ॥ यानापर्यवृत्तेत्यादिः । *किञ्चनपदार्थं इति* ॥ अनुपदं यत्त्वमात्र इति शेषः । *अत्यन्तम्*—
किञ्चनपदान्तर्गतकिञ्चनम् ; किञ्चेति क्षुब्धत्वात्सर्वनामतया यथावत्तत्त्वज्ञेः । नचेति तु सात्पर्यमात्रकमिति भावः ।
'बोधकत्वेने'ति सिद्धत्वज्ञाने हेतुत्वज्ञानेति । *प्रसिद्धेति* ॥ यद्व्यत्येनतद्व्यतिराधेयं यद्व्यत्येनतद्व्यतिराधेयं हेतुः,